

Cs. SZABÓ LÁSZLÓ

HUNOK NYUGATON

Mikes International

Hága, Hollandia

2006.

Kiadó

'Stichting MIKES INTERNATIONAL' alapítvány, Hága, Hollandia.

Számlaszám: Postbank rek.nr. 7528240

Cégbejegyzés: Stichtingenregister: S 41158447 Kamer van Koophandel en Fabrieken Den Haag

Terjesztés

A könyv a következő Internet-címről tölthető le: http://www.federatio.org/mikes_bibl.html

Aki az email-levelezési listánkon kíván szerepelni, a következő címen iratkozhat fel:

mikes_int-subscribe@yahoogroups.com

A kiadó nem rendelkezik anyagi forrásokkal. Többek áldozatos munkájából és adományaiból tartja fenn magát. Adományokat szívesen fogadunk.

Cím

A szerkesztőség, illetve a kiadó elérhető a következő címeken:

Email: mikes_int@federatio.org

Levelezési cím: P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Hollandia

Publisher

Foundation 'Stichting MIKES INTERNATIONAL', established in The Hague, Holland.

Account: Postbank rek.nr. 7528240

Registered: Stichtingenregister: S 41158447 Kamer van Koophandel en Fabrieken Den Haag

Distribution

The book can be downloaded from the following Internet-address: http://www.federatio.org/mikes_bibl.html

If you wish to subscribe to the email mailing list, you can do it by sending an email to the following address:

mikes_int-subscribe@yahoogroups.com

The publisher has no financial sources. It is supported by many in the form of voluntary work and gifts. We kindly appreciate your gifts.

Address

The Editors and the Publisher can be contacted at the following addresses:

Email: mikes_int@federatio.org

Postal address: P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Holland

ISSN 1570-0070

ISBN-10: 90-8501-082-9

NUR 301

ISBN-13: 978-90-8501-082-1

© Mikes International, 2001-2006, Cs. Szabó László jogutódai, 1934-2006, All Rights Reserved

A Kiadó előszava

Tavaly ünnepeltük Cs. Szabó László születésének 100. évfordulóját. Az alkalomra két kiadványt adtunk ki:

1. A Mikes International negyedévi folyóirat július-szeptemberi számához készített mellékletet a 100 éve született Cs. Szabó László emlékének szenteltük. A mellékletben a legrangosabb nyugati magyar folyóiratokban Cs. Szabó Lászlótól és Cs. Szabó Lászlóról megjelent írásokból nyújtottunk át válogatást.
2. 2006. november 11-én, születésének 100. évfordulóján egy különleges kötetel tisztelegtünk a 'Mikes osztályfőnöke' előtt, amelynek címe: »ANGOL AZ ÚTLEVELEM, DE MAGYAR A BÜSZKESÉGEM«. Ebben a kötetben Cs. Szabó László és Czigány Lóránt írásai olvashatók.

A mai napon két kötetel — HÁROM FESTŐ (különlenyomat az Új Látóhatár 1965. január-februári számából) és HUNOK NYUGATON (Aurora Kiskönyvek, München 1968.) — elkezdjük Cs. Szabó László teljes életművének elektronikus kiadását. Az elektronikus kötetek hűen követik az eredeti kiadásokat. Itt mondunk köszönetet az örökösöknek az író műveinek a Bibliotheca Mikes International keretében történő elektronikus kiadásához adott hozzájárulásukért.

A Bibliotheca Mikes International könyvkiadásunk keretében az alábbi kötetek jelentek meg eddig az irodalom sorozatban:

- **BEKE, Albert:** „EMBER KÜZDJ ÉS BÍZVA BÍZZÁL” – Barta János Madách értelmezéséről
- **CSOÓRI, Sándor & KÁNYÁDI, Sándor:** OGSÅ DETTE ER EUROPAS STEMME — To ungarske lyrikere av i dag (Norvégra fordította: Abrahamsen Odd & Sulyok Vince)
- **CSOÓRI, Sándor:** MENNESKER, GRENER (Norvégra fordította: Abrahamsen Odd & Sulyok Vince)
- **CZIGÁNY, Lóránt:** ANGOL AZ ÚTLEVELEM, DE MAGYAR A BÜSZKESÉGEM
- **IGNOTUS, Pál:** BÖRTÖNNAPLÓM - EMLÉKIRATOK A HALOTTAK HÁZÁBÓL
- **ILLYÉS, Gyula:** DIKT I UTVAL (Norvégra fordította Knut Ødegård és Sulyok Vince)
- **KRSTIĆ, Boško:** KASTEL BERINGER - A BEHRINGER KASTÉLY
- **KRSTIĆ, Boško:** VODOLIJA - VÍZÖNTŐ
- **LADIK, Katalin:** A NÉGYDIMENZIÓS ABLAK
- **LADIK, Katalin:** FŰKETREC
- **LADIK, Katalin:** KIÚZETÉS ~ JEGYESSÉG
- **LADIK, Katalin:** IKAROSZ BICIKLIJÉN - Összegyűjtött versek (1962-1984)
- **KEMENES GÉFIN, László** (Szerk.): NYUGATI MAGYAR KÖLTŐK ANTOLÓGIÁJA, 1980
- **FERDINANDY, György** (Szerk.): NYUGATI MAGYAR SZÉPPRÓZA ANTOLÓGIÁJA, 1982
- **BORBÁNDI, Gyula** (Szerk.): NYUGATI MAGYAR ESSZÉÍRÓK ANTOLÓGIÁJA, 1986
- **BORBÁNDI, Gyula** (Szerk.): NYUGATI MAGYAR TANULMÁNYÍRÓK ANTOLÓGIÁJA, 1987
- **PASZTERNÁK, Borisz Leonyidovics:** KARÁCSONYI CSILLAG - Kései versek (1945-1960)
- **SEGESVÁRY, Viktor:** ÍFJÚKORI VERSEK ÉS ÍRÁSOK

- **SULYOK, Vince:** CÉLTALAN ÉG ALATT
- **SULYOK, Vince:** EGY ŐSZ ÖRÖK EMLÉKE
- **SULYOK, Vince:** FÉNYÖRVÉNY ÉLETÜNK - Szubjektív válogatás 44 év verseiből
- **SULYOK, Vince:** RÁMDÖNTÖTT VILÁG
- **SULYOK, Vince:** TEGNAPODBAN ÉLSZ
- **VATAI, László:** AZ ISTEN SZÖRNYETEGE ~ Ady lírája ~
- **VATAI, László:** ÁTSZÍNEZETT TÉRKÉP ~ Magyar változatok az újkorban ~
- **VOLD, Jan Erik:** JÉGCSAPIDÓ

Hága (Hollandia), 2006. július 1.

MIKES INTERNATIONAL

Publisher's preface

Last year we commemorated 100th anniversary of László Cs. Szabó's birth, the prominent literary personality of the Hungarian community living in the West. For that occasion we released two publications:

1. A supplement to the July-September issue of the periodical Mikes International with writings of and on László Cs. Szabó.
2. On 11 November 2006 we released a volume entitled »MY PASSPORT IS ENGLISH, BUT MY PRIDE IS HUNGARIAN«, which contains selected writings of László Cs. Szabó and Lóránt Czigány.

With two volumes — THREE PAINTERS (Új Látóhatár, Munich, 1965) and HUNS IN THE WEST (Aurora Kiskönyvek, Munich 1968) — we are commencing to publish electronically the complete oeuvre of László Cs. Szabó. We express our deepest gratitude to the heirs of László Cs. Szabó for their permission to Mikes International to publish electronically the books of the author.

The following volumes were published in the literary series of Bibliotheca Mikes International:

- **BEKE, Albert:** O MAN, STRIVE ON, STRIVE ON, HAVE FAITH; AND TRUST! — On János Barta's Madách interpretation (in Hungarian)
- **CSÓÓRI, Sándor:** PEOPLE, BRANCHES (Translated from Hungarian into Norwegian by ABRAHAMSEN, Odd & SULYOK, Vince)
- **CSÓÓRI, Sándor & KÁNYÁDI, Sándor:** THIS IS ALSO EUROPE'S VOICE (Translated from Hungarian into Norwegian by: ABRAHAMSEN, Odd & SULYOK, Vince)
- **CZIGÁNY, Lóránt:** "MY PASSPORT IS ENGLISH, BUT MY PRIDE IS HUNGARIAN" (in Hungarian)
- **IGNOTUS, Pál:** MY PRISON DIARY (in Hungarian)
- **ILLYÉS, Gyula:** SELECTED POEMS (Translated from Hungarian into Norwegian by: ØDEGÅRD, Knut & SULYOK, Vince)
- **KRSTIĆ, Boško:** THE BERINGER CASTLE (Bilingual: Serbian-Hungarian. Translated from Serbian into Hungarian by : RAJSLI, Emese)
- **KRSTIĆ, Boško:** AQUARIUS (Bilingual: Serbian-Hungarian. Translated from Serbian into Hungarian by : BESZÉDES, István and VARGA, Piroska)
- **LADIK, Katalin:** THE FOUR DIMENSIONAL WINDOW (in Hungarian)
- **LADIK, Katalin:** GRASS CAGE (in Hungarian)
- **LADIK, Katalin:** EXPELLED ~ ENGAGEMENT (in Hungarian)
- **LADIK, Katalin:** ON IKARIA'S BIKE - Collected poems [1962-1984] (in Hungarian)
- **LÁSZLÓ, Noémi:** ONE HUNDRED AND ONE (in Hungarian)
- **KEMENES GÉFIN, László** (Ed.): ANTHOLOGY OF HUNGARIAN POETS IN THE WEST, 1980 (in Hungarian)
- **FERDINANDY, György** (Ed.): ANTHOLOGY OF HUNGARIAN PROZE IN THE WEST, 1982 (in Hungarian)
- **BORBÁNDI, Gyula** (Ed.): ANTHOLOGY OF HUNGARIAN ESSAY IN THE WEST, 1986 (in Hungarian)
- **BORBÁNDI, Gyula** (Ed.): ANTHOLOGY OF HUNGARIAN TREATISE IN THE WEST, 1987 (in Hungarian)
- **PASTERNAK, Boris Leonidovich:** CHRISTMAS STAR – Late poems (1945-1960) (Translated from Russian into Hungarian by GÖMÖRI, György & SULYOK, Vince)
- **SEGESVARY, Victor:** EARLY POEMS AND WRITINGS (in Hungarian)

- **SULYOK, Vince:** UNDER AIMLESS SKY (in Hungarian)
- **SULYOK, Vince:** AN AUTUMN'S ETERNAL MEMORY (in Hungarian)
- **SULYOK, Vince:** LIGHT SWIRL LIFE — Subjective Selection from 44 Years' Poems (in Hungarian)
- **SULYOK, Vince:** A WORLD KNOCKED OVER ON ME (in Hungarian)
- **SULYOK, Vince:** YOU LIVE IN YOUR PAST (in Hungarian)
- **VATAI, László:** GOD'S BEAST – Ady's Lyre (in Hungarian)
- **VATAI, László:** REPAINTED MAP - Hungarian Variations in Modern Times (in Hungarian)
- **VOLD, Jan Erik:** ICICLE PERIOD (Translated from Norwegian into Hungarian by: SULYOK, Vince)

The Hague (Holland), July 1, 2006

MIKES INTERNATIONAL

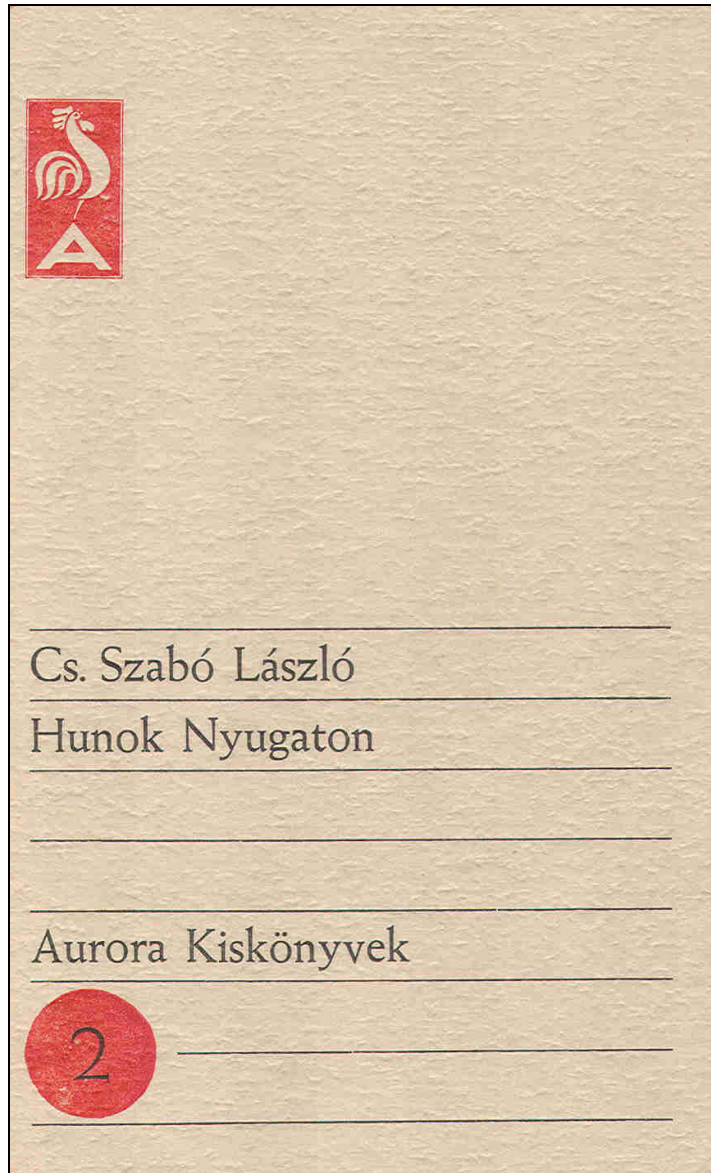

Cs. Szabó László

(1905 — 1984)

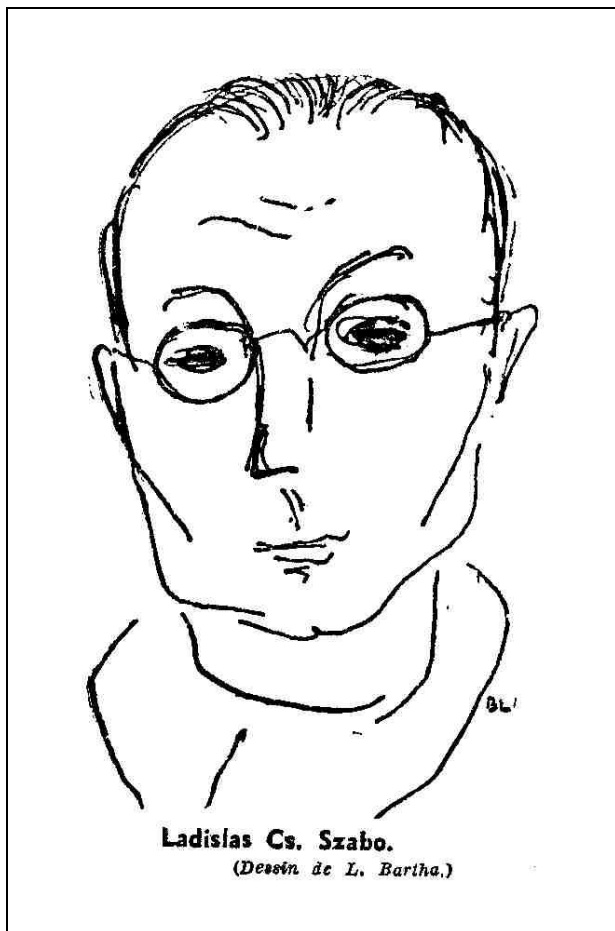
1905. november 11-én született Budapesten és ugyanott hunyt el 1984. szeptember 27-én. 1918-ig Kolozsvárott élt. Egyetemi tanulmányait Budapesten és Párizsban végezte. A budapesti Műegyetem Közgazdaságtudományi Karán 1931-ben gazdaságtörténetből doktorált. 1935. és 1944. között a Magyar Rádió irodalmi osztályvezetője. 1945. és 1948. között a Magyar Képzőművészeti Főiskolán az európai művelődéstörténet tanára. Esszéket, elbeszéléseket, irodalmi cikkeket írt a *Nyugat*ba, a *Magyar Csillag*ba és más folyóiratokba. Első könyve 1935-ben jelent meg. Ezt 1948-ig további tizennégy kötet követte. 1938-ban Baumgarten-díjat kapott. 1948. végén Olaszországba utazott, ahonnan nem tért vissza. Katedrájáról lemondott. Előbb Rómában, majd Firenzében élt. 1951-ben Londonba költözött, ahol 1972-ig a BBC magyar osztályának belső munkatársa volt. Nyugalomba vonulása után a BBC külső munkatársaként és a Szabad Európa Rádió számára tevékenykedett. Cs. Szabó László az 1949. utáni nyugat-európai magyar szellemi élet kulcsszemélye volt. A Hollandiai Mikes Kelemen Kör 'osztályfőnöke'-ként tekintette. Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem tiszteletbeli elnöke volt. Széleskörű, az egész világ kultúráját átölelő ismerete, óriási olvasottsága, nyelvtudása, prófétai jelleme, szónoki művészete, meleg személyi bája őt arra a fontos feladatra predesztinálta, amelyet évtizedeken keresztül fennkölt stílussal betöltött: a magyar emigráció szellemi vezetője szerepére. Cs. Szabó László nemzetének akkor tette a legnagyobb és legfelbecsülhetlenebb szolgálatát, midőn 1949. után Nyugaton égve tartotta az egész magyar történelemben kifejezésre jutó, a magát az egyetemes emberi értékeknek szentelő független és magának mindig a legmagasabb mértéket állító magyar szellem fátylóját. Ilymódon inspirálta különösképpen az 1956. után Nyugatra került magyar tudósokat, írókat, művészeket. Szerepét a magyar kultúra és a kristálytisza magyar erkölcsi világ fenntartásában és Nyugat-Európában történt kibontakoztatásában nem lehet túlbecsülni. Akiknek megadatott, hogy vele együtt dolgozzanak – mint többek között a Hollandiai Mikes Kelemen Kör keretében – mindig hálával, mély megbecsüléssel és tisztelettel emlékeznek és gondolnak reá. Tanulmányai, esszéi, elbeszélései, versei elsősorban a *Látóhatárban–Új Látóhatárban*, az *Irodalmi Ujságban*, a *Katolikus Szemlében* jelentek meg. Olasz tárgyú műveiért az Olasz Köztársaság lovagja kitüntetést kapta. 1990-ben posztumusz Kossuth-díjban részesült. Kívánságának megfelelően Sárospatakon nyert örök nyugalóhelyet. A Sárospataki Református Kollégium könyvtárát mint külön egészet gondozza.

A fényképfelvételt Piazza Barbara készítette, s Hunyor-Piazza Katalin bocsátotta rendelkezésünkre.
[Mikes International Szerk.]

Forrás: HUNOK NYUGATON

[AURORA KISKÖNYVEK, München 1968.]

A rajzokat Bartha László készítette.

ARDAY GÉZA

Hunok Nyugaton

(Illyés és Csé barátsága)

Ha szeretnénk megérteni a kettejük barátságát, akkor a *Hunok Nyugaton* című nyolcvannégy oldalas kis könyvecskét el kell olvasnunk, amely 1968-ban jelent meg az Aurora Kiskönyvek sorozat második darabjaként, s Molnár József müncheni nyomdájában készült. A kötet gerincét az 1962-ben hatvanadik születésnapját ünneplő Illyés Gyula tiszteletére írt tanulmány adja. Ez az írás két felfedező utazásról szól, melyet két jó barát, pontosabban két magyar író — Cs. Szabó László és Illyés Gyula — 1946-47-ben együtt tettek meg. Húsz évvel később, 1968-ban a korabeli emigráns sajtóban az alábbiak jelentek meg erről a műről: „A *Hunok Nyugaton* hősei a két útitárs: a Bárd (ahogyan a *Magyar költő Nyugaton* című 1964-es glosszájában nevezi Illyést Cs. Szabó) és az Osztályfőnök, azaz tiszteletudóbban: a nemzet sorsáért aggódó költő meg a javíthatatlan tanár, az osztály szemét állandóan magán érző felelős tartású pedagógus, a lesújtó műveltségű mindent tudó férfiú, akit barátja egyszer csúfondárosan elnevezett kis Larousse-nak, s akinek egy tragikus sorsú régi társ, Örley István azt jósolta, szép halál várja, könyvhalmaz alatt végzi életét”.

Amikor Cs. Szabó és Illyés nekiindultak Európának, akkor még a második világháború borzalmai után nem tért magához az öreg kontinens. Talán Cs. Szabó ennek hatására választotta könyve mottójául a *Franciaországi változatok* egyik mondatát: „Arról beszélek, hogy ami egyszer szép volt, az nem múlik el soha”. Cs. Szabó később kibővítette az 1947-es útirajzát, a *Franciaországi változatokat*, mert a lassan felhalmozódott cédulákat is be kellett dolgoznia. Így jellemzi írását: „Szabadon mintázott önéletrajzi fejezet, melynek fő alakja Illyés Gyula”. Témájával Cs. Szabó is ennek az 1946 őszétől 1947 tavaszáig nyúló közös nyugati útnak, melynek állomáshelyei: Svájc, Róma, Párizs — idézi az emléket. Az első részt kiegészíti egy új fejezettel, az 1963 és 1967 közötti baráti találkozásokkal, vagyis az angliai menekült hun és a Nyugatra látogató költő „kézfogásainak” a történeteivel. A kötetben olvasható két útirajz (*Svájc-Olaszország* és *Franciaország* című fejezetek) anyaga fedi egymást, s illeszkedik egymáshoz.

Genfben a Reformáció Emlékműve előtt kezdődik a történet, amikor a nevezetes lépéseket megtette a költő, „lelépte” az emlékmű hosszát: „Tíz...húsz...harminc...Kálvin, Knox, Farel, Beza...ötven...hatvan...Coligny, Cromwell, Bocskai...száz...százöt...százötven... Illyés mérte favágó lépteivel a hitújítók emlékfalát Genfben. Százharminc...száznegyven...száznegyvenhárom. Kiszámolta végig. Mint az ügyész, aki a főtárgyalás reggelén még egyszer számbaveszi a periratokat”. Cs. Szabó ebben a részben egyértelműen meg is fogalmazza, hogy mi foglalkoztatja kettőjüket, mi az, ami a kölcsönös és folyamatos évődésük mögött van: „Csak ajkunkon folyt az évődés, nem a szívben. Ott már ostromló kérdések fürgetegében állt két torony, a keresztes és a kakasos, egymást faggatva: mi az egyetlen megoldás, amelyért milliók veszttek el buzgó kardélen, városok hamujában s vérhabos folyókban.” Vagyis vitatkozik egymással a református és a katolikus vallású gondolkodó, hogy a történelem kereke mit forgatott ki és mit nem. A hasonlóság közöttük az, hogy mindketten vegyes házasságból származtak, csak fordított felállásban, mert Illyés apja révén volt katolikus. Az útitársakat végig a vallási, felekezeti kérdésekből származó történelmi nézeteltérések és az ebből következő vérveszteségek foglalkoztatták: „Írók voltunk, örök szembesítők. Hadd valljanak egymás szemébe a tények, végkimerülésig tartó faggatáson. Hátha utólag, legalább utólag! kiderülnek a tettesek, akik elsikkasztották a történelem vértelen megoldásait”. Ebben van a mondanivaló nem is kicsit irányított lényegi mondanivalója, ami kissé mesterkéltan intellektuális üzenete a műnek, azonban mint kérdésseltevés nagyon is egyéni. A mű további részeiben a történet helyszínei Svájc után változnak: a Lago Maggiore-n, Brissagóban, Szilasi Vilmosék otthonában, majd Rómában folytatódik, a Via Giulián, azután pedig a magyar kultúrintézetben találhatjuk magunkat. Az olasz fővárost elhagyva Franciaország felé veszik az irányt, hogy a párizsi íróknál: Clara Malraux-nál, François Mauriac-nál és Tzaránál tisztelegjenek, és anekdotázó vacsorákon vegyenek részt Aragonnal, Eluard-ral, Loys Massonnal, Raymond Queneau-val, Elsa Triolet-val. Közben rendületlenül járják a múzeumokat és kávéházakat. Két évvel a közös utazás, vagy ahogy ők mondták „az együtt portyázás” után, a hunokat áthatolhatatlan országhatárok választották el egymástól. Tizennégy esztendő kellett várniuk, amíg a két barát ismét kezét szoríthatott egymással.

TARTALOM

A Kiadó előszava.....	III
Publisher's preface.....	V
ARDAY GÉZA : Hunok Nyugaton (Illyés és Csé barátsága).....	X
<i>HUNOK NYUGATON</i>.....	<i>I</i>
SVÁJC — OLASZORSZÁG	4
FRANCIAORSZÁG	16
KÉZFOGÁSOK	31
FÜGGELÉK.....	37

HUNOK NYUGATON

*Szép volna a hit: foly odaát
harcunk tovább,
vívunk testtelen is, mint a rege
hun serege!*

Halott barátaim fiai közt

Arról beszélek, hogy ami egyszer szép volt, az nem múlik el soha.

Franciaországi változatok

HÚSVÉTKOR múlt öt esztendeje, hogy Dymchurch-ben, az Európai Magyar Evangéliumi Ifjúság angliai találkozóján félrevont élőadó társam, Szabó Zoltán. Novemberben tölti be hatvanadik évét Illyés Gyula, az Új Látóhatár ebből az alkalomból különszámra készül, ő szerkeszti. Mire számíthat, mit adok nekik?

Rávágással azt feleltem, hogy 1946 ősz végétől 1947 tavaszáig nyúló közös nyugati utazásunkról írnék. Hosszabb és fontosabb szakaszát ő kevéssel visszatérésünk után feldolgozta a Franciaországi változatokban, én most elmesélném az egész utat, nagyobb távlatból, más szögből és személyére vetítve. Még az írás címét is: Hunok Nyugaton félig tőle rabolnám.

Mikor kapok kéziratot? — kérdezte Szabó Zoltán. Nyár derekára ígértem, át is adtam. Az ünnepi szám 1962. november másodikán jutott el a költőhöz. Hatvanadik születésnapjára.

Később eszembe jutott számos lappangó emlék. Felvillanásuk rendjében egy-egy cédulára kerültek. Öt évig gyűlt az anyag, cél nélkül. Amikor leültem, hogy az Aurora kiadó által elém szabott céllal bedolgozzam a törzs szövegbe, rájöttem, hogy bizony sok nyelvi javításra szorul az is. Semmitsem változtattam a lényegen, de megváltozott majdnem minden mondat. S természetesnek tűnt, hogy a magától két fejezetre oszló anyagot megtoldjam egy harmadikkal későbbi találkozásainkról, válaszul az eredeti szövegre, amely melankólikus tünődéssel zárul. Ennek a kiegészítésnek, újabb orzással Kézfogások a címe. Végeredményében a közölt emlékezésnél háromszorta hosszabb, új munkát adok át az olvasónak.

Helyenként oratio rectával éltem. A beszélő más szavakat használt ugyan (olykor nem is magyart), de a mondottakhoz legjobb lelkiismeretem szerint ragaszkodtam. Írásom nem tudományos dolgozat, nem is hangszalag lejátszása, hanem szabadon mintázott önéletrajzi fejezet, amelynek fő alakja Illyés Gyula.

SVÁJC — OLASZORSZÁG

ÁLDOTT férfiderűvel komoly arcán s gémberedő ujjait mozgatva, Szőnyi István kérésemre Erasmus sírkövét rajzolta a jeges bázeli dómban. Pátzay Pál szemezgetett a múzeumokban, hátravetette fejét, jól be a nyakba, ha valami tetszett neki s irónikus tekintete a pápaszem mögött átváltozott becézőre; messziről műértő zupás őrmesternek nézte az ember. Esténként Ferenczy Béni zöld lámpaernyő alatt, befelé sütő mosollyal tömör idomú istennőket költögetett a rajztömbön, egy hotelszobában. Tempósan éltek, művész módra. Nem felajzva, zilált idegekkel, ahogy az írók.

Tíz ... húsz ... harminc ... Kálvin, Knox, Farel, Beza ... ötven ... hatvan ... Coligny, Cromwell, Bocskai ... száz ... száztíz ... százhusz ...

Illyés mérte favágó lépteivel a hitújítók emlékfalát Genfben.

Százharminc ... száznegyven ... száznegyvenhárom. Kiszámolta végig. Mint az ügyész, aki a főtárgyalás reggelén még egyszer számbaveszi a periratokat.

Csikorgó, száraz hideg volt, gyér havat sepergetett a szél. Csúsztunk egyik jégfoltról a másikra.

— Ehhez magának mi köze, ehhez a falhoz? Ez a miénk.

— S a Kállayak? Menjen el Gyulavárra, olvassa el, ha tud olvasni, mi áll a templomán. Fölépítetté Urunk e lakását ezerhétszáznyolcvanban ez esendő tábor erősségéül prédikátor Kállay Sámuel.

Anyai őse volt az a Sámuel. S az „úrhitű” tolnai pásztorok fia tartott a prédikatori ágra, a nyakasra. Ahogy én, anyám ágán a küküllei protestáns papivadék a katolikusra, melytől apámék vonala elszakadt Udvarhely székben. De Illyés tovább ment, néha már-már úgy beszélt, mint aki papi segédlet és ceremónia nélkül, magában áttért — felső-tiszai szólás szerint — a magyar hitre.

— Ika is azt választotta arcnak a sokból. Napról napra jobban látszik. A prédikátorit. Janzenista lesz belőle.

Ika, a lánya.

— Majd jön Párizs érseke a püspöki helynökkel, gyóntatókkal, dragonyosokkal s kifüstöli a kicsikéből a Kállayakat.

Csak ajkunkon folyt az évődés, nem a szívben. Ott már ostromló kérdések fürgetegében állt két torony, a keresztes és a kakasos, egymást faggatva: mi az *egyetlen* megoldás, amelyért milliók veszték el buzgó kardélen, városok hamujában s vérhabos folyókban.

Írók voltunk, örök szembesítő. Hadd valljanak egymás szemébe a tények, végkimerülésig tartó faggatáson. Hátha utólag, legalább utólag! kiderülnek a tettesek, akik elsikkasztották a történelem vértelen megoldásait. A múltnak már mindegy, de hátha nem a jövőnek? Úgy kell venni minden nemzedéket, amilyen. Az enyém, nagy többségében sokáig azt képzelte, hogy felelős a holnapért. Akkor pedig tudnia kell, kik voltak vétkesek a sorozatos kisiklásokban, volt-e igazán vétkes valaki?

Lelépte kétszer a falat, mintha megtorpant írással az asztalán, szobáját róná fel-alá. Tréfaig jutott a szó, de mellében s később az emlékfal hatalmas méretéhez szabott versben már kibékítő vagy legalább csillapító magyarázatért viaskodott. Minek irtották egymást milliószámra a hívők csatában, bitófán, verpadon, karón, keréken s „a fájdalomszerzés új mestergépei”-n az egyértelmű, teljes és végleges győzelemért, ha a hit szolgálói századok múltán, megfélelkezvén a fenkölt célú, kölcsönös fájdalomszerzésről, együtt kvaterkázna ferbli-körökben vagy harcsatornál? Igaz-e, hogy tekervényes utakon mégis csak nagyobb világosság köszöntött a világra, nem hitvitákból és vallásháborúkból, hanem a reformatori dacból, amely iszonyú késéssel s egészen másfajta területeken megváltotta a hullaszaporító teológiai rémtetteket emberművelte csodákban: villannyal, himlőoltással, repülőgéppel? Vagy inkább úgy igaz, hogy az emberiség megunt nagy vitái sorjában elrohadni az útszélen? Az emlékfal mellett várakozva fölidéztem a tépelődő ember ingerlésére Kurt Tucholsky mondását a sötét harmincas évekből: a nemzedékeik egyszerűen kikerülnek az előző nemzedék gondjait, elmosódik az apák vérével írott szöveg, már olvashatatlan, mire felnő a fiú.

Bűvölte, mint valami rögeszme, zaklatta, mint valami személyes sérelem minden erőszak, leszámolás, országdúlás, embersütés, amit hol Isten nevében (*miatta s nem érte!*), hol dolyfös elveik szolgálatában

rendeztek. Miért kapja le fejét hunyorogva? Havas szél vágott szemébe a Jurából? Vagy hétszáz esztendő *elfojthatatlan* füst csapott bele albigenis eretnekek máglyáiról? Csak elegendő szurok kell, hogy eleven fákyla legyen az ember, akár egy kisgyermek is; példát mutattak rá a francia lovagok, keresztel a lánccal, pápai áldással a palloson.

Miért, miért az időnkénti bő csapolás a baromként behajszolt szegények véréből, honnan jön a parancs, amelytől vérködös szemmel testvérnek esik a testvér az örök üdvösségért? Egyaránt hitetlen volt a metafizikai és a dialektikus megfejtésekkel szemben. Beh nagyon biztosak a dolgukban! Nem az ókonzervatív De Maistre az igazság kútfeje, de nem is Marx. Nincsen ős-bűn, az embernek nincs miért lakolnia, teológiai rémkép, hogy az Úristen gonosz magvakat látogat csapásaival, egyik halandót a másik ellen használva büntető eszközül. De tökéletesedni sem tud, mint önura magának; a világűr eszes mérnöke eszeveszetten újra meg újra kitalál két toronydísz, amelyért tökéletesedő állcsontokkal ronghat egymásnak az örökké újuló Káin-mítoszban. Talán kár is kutatni mélyebb ok után; egyszerű az igazság, egyszerű és megszégyenítő. A gonoszak erősebbek a jóknál, mert elszántabbak, egy ügyesen irányított golyóval, célszerű gyilkossággal vagy gyilkolással maguk alá tiporják s jó időre megbénítják a történelmet. Ahogy például egy maroknyi társaság századokig zavartalanul ülhetett egy országnyi paraszton. Mindig tudták, mikor kell odaütni. S mindig volt mivel. Nem örökre, azt mégsem, de meddig, de meddig?

— Menjünk — mondtam —, mert lekésik a konzulátusról.

HUBAY MIKLÓS, aki a háború vége felé Genfben diákoskodott, nagyobbfajta csodát művelt utána. Meghívott egy nemzetközi segélyszervvel — volt belőlük elég, hogy a balkéz szerényen enyhítse, amit a jobb mesterien elpusztított — egy tucat magyar író és művészt Svájcba, hogy havasai közt kiszellőzzék a háborús ketrecállapot, hitleri megszállás, nyilas rémuralom s az irgalmatlan ostrom emlékeit. Köztük volt Déry Tibor, Márai Sándor és Sötér István. Emlékezetből írok, régmúlt dolgokról, hazai segítség nélkül. Hubay másokra is gondolt, Szabó Lőrincce bizonyosan, de őt bekerítette hajtóival az igazoltató körvadász, gondolt Gyergyai Albertre, de az ő útja is elmaradt, úgy emlékszem azért, mert az előző évek túlságosan meggyötörték testileg-lelkileg s egyelőre a svájci béke elviseléséhez sem futotta erejéből. Jórészt barátok voltak, akik végül elindultak vasúton a Keleti pályaudvarról. Márai sokat tréfált, ha történetesen együtt voltunk. „Mit csinálna egy szegény ruszki baka ekkora választék láttán? Leülne a járdaszélre és keservesen zokogna, hogy melyik biciklit és karórát zabrálja el?” Komoran fölemelte az ujját. „De Svájcban sincsenek rendjén a dolgok, uraim. Nézzünk csak éberem a csalóka színpalak mögé. Még nincs mindenkinek galosnija.” Szemet szűrt neki Sötér kitömött kabátvállra: nagyra vágyik a fiú, sokra viszi még az a töméntelen vatta! Alig láttam embert, aki úgy tudott szikrázni, mint Márai, ha jó kedvében kaptuk el. Egyébként különhúzódva élt; ül kikeményített ingmellel a szállodaszobában s meg van sértve, mondta egyik útítársunk.

Hát szellőztünk. De egy szép napon mind a ketten megelégtünk Genfet. Francia s mégsem egészen francia, nemzetközi s mégsem egészen nemzetközi város, kevés a kávéház s hidegek, fűtetlen s kevés a múzeum (bár Konrad Witz Csodálatos Halászatáért odavoltunk a hidegben is), túl sokat rikácsolnak a sirályok az orosz templom hagymakupolái körül, azon sopánkodik a háziasszony, hogy éjjente mi mindent kellett kiállnia a háború alatt, amikor orral Németországnak áthúztak felettük angol és amerikai bombázók. A zaj, az a zúgás este tíz után is s a veszély, hogy véletlenül kioldódik egy bomba! Megragadt a késő-őszi pára a tavon, csak déltájt szakadt fel a köd, köhögttem kegyetlenül, még egy árva narancshéj se hevert a felnyalt utcákon, dehogy hajították volna el! Talán mi is úgy voltunk, mint Márai ruszki bakája, megfeküdte gyomrunkat, kevéssel Budapest kifosztása után a több ezer őrizetlen bicikli az utcán, a sok ezer karóra a kirakatokban. Hubaynak volt egy csöndes, elmélyedő, különc lakója, a francia André Prudhommeaux, József Attila egyik korai fordítója, akit barátságából is magyar irodalmi közérdekből ingyen befogadott. Éppen akkor dolgozott az Óda fordításán, később ő ültette át kitűnőn A Bűnt, néhány más verssel együtt, Koestler tanulmányának a kiegészítésére.[†] Szeretett mezítláb járni, ami rendjén való Párizsban vagy Londonban s egyébként is magánügy, nyilván a Föld Szellemével akart közvetlenül érintkezni csupasz talpán keresztül.

* „Majdnem húsz éve foglalkozom egy darab gondolatával. A kathar vagy albigenis eretnekekről. Még le is utaztam Albiba és környékére. Örökké kísértett annak a népnek a története, amelynek pusztulnia kellett, mert rásütötték, hogy eretnek. Akad talán, aki azt állítja majd, hogy Montségur kimondottan francia téma, csak francia írók kezelhetik hozzáértőn. Lehet. De utóvégre a német Büchner érdekes darabot írt a francia forradalomról. Miért ne írhatna hasonlóképpen egyet egy magyar a katharok sorsáról?” Illyés Gyula nyilatkozata a párizsi Express 1964. január 9-i számában, idézem: Új Látóhatár, 1964, 2. Monségurben égették el máglyán az utolsó ellenállókat.

† Arthur Koestler: Le poète Attila. Preuves, Juillet, 1954.

Nem így Genfben. Figyelmeztették Hubayt, hogy repül, ha még egyszer úgy jelenik meg lakója a lépcsőházban, mint Assisi szent Ferenc. *C'est une maison bourgeoise, Monsieur!*

— Szökjünk meg — javasoltam Illyésnek.

— Szökjünk. Hova, Párizsba?

— Oda is. De előbb Rámába. Villant a szeme.

— Ezt pont itt mondja, itt meri ajánlani, a *maga* Rómájában? Egy kálvinista kísért meg egy római úttal? Nem fél, hogy János mester villáma rögtön lesújt az árulóra?

— Csak így okoskodhatunk igazán. Egyik pólusról a másikra pattanva. Ne féljen, ott is van mérni valója. Körben a Vatikán fala; hosszabb, mint a reformátoroké. Csak győzze lelépni.

Budapesten összetalálkoztam Kardos Tiborral egy minisztériumi előszobában. Tőle tudtam, hogy seprük már a római Magyar Intézetet, hamarosan ismét megnyílik, talán Újévkor, igazgatása alatt. Írtam neki a Via Giuliába s megkérdeztem, be tud-e fogadni kettőnket pár napra. Amolyan üzenet volt a palackban. Jött a sürgönyválasz: siate i benvenuti, jertek. Illyés úgy megpendült a hírre, hogy megtoldotta kalandos tervemet: vargabetűvel az egyenes utat. Lefelé menet, útközt beszélünk Brissagóba, Szilasi Vilmosékhoz. Annyit tudtam a férfiről, hogy egyetemi tanár valahol, s hűségese lelki támasza volt Babitsnak azokban a válságos hónapokban, amikor a háború-ellenes Dal megszülte sebzett torkú, hűsvéti Énekesét. Az asszony Déry Tibor unokanővére. Hozzájuk köszönünk be.

Csak most szeppentem meg a tervtől. Éppen hogy tápáskodtak Európa népei. Csend, rend, fegyelem volt Svájcban, országosan percnyi pontossággal működött a vasúti menetrend, de körös-körül dühöngött még a káosz, sértetlen kanárfélszkek virítottak kiégett házakon, a folyók összeroskadt hidakkal marakodtak, ide-oda bolyongott a vonat, amíg rábukkant egy épre, volt is, nem is volt nemzetközi forgalom. S ki tudta, melyik konzulátus működik már, miféle akadékoskodó szűrőssel.

Kolozsvári földim, Szekula Ágnes, aki Genfben volt laptudósító, vállalta, hogy beajánl az olaszoknak. Egyformán irtóztunk Illyéssel a hivataloktól. Kisorsoltuk, hogy melyikünk legyen az áldozat, ki menjen el a két útlevelemmel a konzulátusra. Csak úgy próbaképpen. Mert én már nem hittem a menetelben. Illyés húzta a fekete golyót.

Olaszország is megvert ellenség volt, együtt előszobázott hazámmal, hogy visszaeresszék Európába. (Mindössze Kis-Ázsia partjánál fekvő görög szigeteiről kellett váltságul lemondania.) Egy csónakban ültünk, ahogy az angol szólás tartja. Csupán így hihető, ami a konzulátuson történt, az emlékfal lemérése után. Az a Commedia dell'Arte jelenet.

Varázshatása volt a beajánlásnak. Két-két ívet tettek eléje; töltsse ki a barátja helyett is. Kitöltötte. Aztán fényképeket kért a fiatal tisztviselő, mindegyikünkről kettőt. Egy volt nála, magáról. Jól van, az is elég, de adjon egyet a barátjáról is! Lerajzolhatom, felelte Illyés. Áh, — úgy tudjuk, hogy ön író, rajzolni is tud? Úrlapokra tudok. Térült, fordult a hivatalnok, hozta beütött vízumokkal a két útlevelet. A rajzoktól eltekintünk, mondta fapofával. Egy percre sem esett ki a játékból. Azt hiszem, abban a konzulátusi szobában kezdte megkedvelni őket. Később, mint kezdő emigráns számtalanszor tapasztaltam, hogyan tolt ki önmagukban az emberséges ember a kicsinyes bürokratával.

Elbúcsúztunk a barátoktól, különösen a csalódott Hubay Miklóstól, aki ide kiserzett minket feledni, ocsúdni, bölcsen tunyálkodni s hónapokra tervezte semmittevő, hasznos fogságunkat a szeretetében. De nekünk olyan mehetnékünk volt, mint két diáknak a nagyvakáció első napján. Fölkanyarodtunk a tavakhoz, Göschenennél elnyelt a Szent Gotthard alagút, túlsó felén, Aiolóban elénk ugrott a zord, havas hegyoldalból egy harangtorony, az első, több ezer olasz torony-testvér előretolt őrszeme. Előntött a kötelességérzet a láttára. Itt az ideje, véltem, hogy gondozásba véve kitágítsam a gallomán pannóniai költő latin látókörét.

KÖRÖZGET Feldafingnél egy csónak a starnbergi tavon a húszas években, amikor — esküszöm! — hosszabb és fénylőbb volt minden nyár, talán mert nem tudtunk még reaktorokban napoltó mesterséges Napokat gyártani. Négyen ültek felváltva az evezőnél, Déry Tibor, az unokanővére s férje, Szilasi Vilmos, a filozófus, meg egy magyar festő, Bernáth Aurél. Önáltató demokratikus szólammal s nyaktörő stílusújtó kalandjaival akkor volt delelőjén, elég alacsony delelőn, a Weimari Köztársaság.

Szétszóródásuk után sem szakadtak el egymástól érzésükben azok a csónakázók. Szilasi egy német egyetemen tanított, Déry Tibor, hazatérése után felváltva földalatti pártmunkát végzett s vadul kártyázott,

Bernáth Aurél maga megírta akkori életrajzát Utak Pannóniából címen, emlékezései második kötetében. Számos festménye, a legjobbak közül ott függött a nyájas brissagói villa fogadószobájában. Pár óra alatt otthonomnak éreztem a házat.

Nagy mozgás volt a villa körül. Oda várták Lukács Györgyöt, Genfből átnézett Pátzay, a szomszédból Kerényi Károly felesége, Magda, lerándult Déry is. Hitetlenkedve tapogatták egymást, hát élsz, hát túlélted, hát itt vagy, hálaistennek. Déry türelmetlenül gúnyolódott a svájciakon; ostobaság, hogy olykor még egy fatorony ügyében is népszavazásra jogosultak, országos terveket gáncsolhat el egyetlen falu, kicsinyes önérdékből! Szilasi szelíden korholgatta, én füstöltem. Nem gondoltam, el sem hittem volna, ha mondják, hogy — pontosan úgy, mint egy svájci falu — lelkiismerete népszavazásával az elsők közt fordul majd szembe az ötvenes évek elején Révai József „országos terveit”-vel.

Akkor láttam Illyést tanulni. Szilasi egy darabig tanártársa és barátja volt Heideggernek Freiburg im Breisgau-ban, ott állt az egzisztencialista filozófiai bölcsőjénél. Illyés a nevelőjévé kényszerítette a pipafüstös dolgozóban, ceruzájának bekerítő hadmozdulataival rászorította a párbeszédese leckeadásra. Ezekben az órákban a tágas dolgozó átváltozott kollégiumi szobává; az egyik barát volt az oxfordi diák, a másik a tutora. Ott rögtönözte a diák az egzisztencializmus egyik döntő létfogalmára, a Geworfenheitra magyar megfelelőjét: idevetettség. Mikor elköszöntünk Brissagóból, háromszor annyit tudott Sartréről, mint én.

Szilasi könyvespolcáról halásztuk le Camus és Sartre első színdarabjait is. Nem volt nehéz választani A legyek és a Caligula között. Istentagadó főinkvizítor, tudat és felelősség fondorlatos nyomozója írta az elsőt, olvasóáldozatai félelmére és mulattatására, istentagadó szerzetestanár a másikat, tételes iskoladrámának.

Picasso újabbkeletű, ijesztő munkáival is Brissagóban találkoztunk először, egy albumalakú könyvben. Ott fedeztük föl az elsötétített, koplaló, megszállott Párizs lidércnyomásaiból sarjadt szörnyeket, akiknek a hónaljából is szimatoló ormány, hasából is hallgatózó fül, cápaszájú fenekéből is dupla fogsor meredezik. Illyés eltréfált a festőről, talán a háziak szórakoztatására, talán hogy takarja meghökkenését, de az is lehet, hogy akkor még nem látott át a bosszúálló torzításokon, nem fogta fel a bösz portré-szatírák borzalmas lelki élethűségét. Nemsokára Párizsban pedzeni kezdte, mit érezhetett a festő, mikor azok a képek és rajzok megszülettek egy világtalan városban, alig fűtött műtermében, gyertyafénynél, két-három nyersparadicsom mellett. De még ott is Manet alá helyezte Picassót. Nem vetélkedhetik örökké vedlő kísérletezése a nagy előd harmonikus életművével, akármilyen izgató, változatos, merész és szellemes. Csupán a sztálini elsötétítés, koplalás és rettegés által megvilágosítva iktatta be példaadónak titáni Bartók versébe a rendért jajgató hangzavar másik pokoljáró mesterét:

*Picasso kétorrú hajadonjai,
hatlábú ménjei
tudták volna csak eljajongani,
vágatva kinyeríteni,
amit mi elviseltünk, emberek,
amit nem érthet, aki nem érte meg ...*

TICINÓBAN voltunk, Svájc olasz sarkában. Próbálgatta a gyümölcsös kofánál s a zöldségesnél a nyelvet. Comment est-ce que tu appelles ça? *Sono datteri*. Datteri? tiens, tiens. Et cela? *Quelli sono fichi*. Fichi? tiens, tiens. Mais, mon cher ami, ce n'est que du français corrompu, après tout.

Szilasinénak dolga akadt Locarnóban; bekísértük bicikliráton. Jócska út, különösen szélben. De akkor még nagy pedálynomó gyakorlatunk volt a belső bújdosás hónapjaiból. 1944 nyarán, az összeomláshoz közelítve Balaton-menti biciklizésekbe öltük szorongásunkat. Szabó Zoltán is betársult az idegcsillapító túrázásba. S volt velünk egy negyedik barát, akinek a kísértete fölrebbent egy-egy kanyarnál a locarnói úton s éreztem, meglegyint. Irodalmunk szép ígérete, Örley István, egy leköszönt tűzértiszt, jobbkezem a Magyar Rádió prózai osztályán. Kedvelte Illyés Gyula is, meghívta a Magyar Csillag segédszerkesztőjének. Az ostromban Pista kiállt szellőzni az óvóhely elé s egy kósza bomba letépte a fejét.

Aztán egy napon Illyés fölfedezte a római utat. Enyhe idő volt, tavaszias, amilyen a mimózák vesztére, kék egével Karácsony táján is vissza-visszaszáll az olasz tavakra, a szó szerint balzsamos levegőben.

Sétáltunk Szilasival a műúton. Egyszer csak Illyés meglát a meredek oldalban egy kanyargó, sötét csíkot. Azt gondolná az ember, hogy odafent még a szőlőkarók is szédülnek. Megállt.

— Az mi?

— A római hadiút.

— Itt is jártak?

— De még mennyire. Gallia Cisalpinából erre vitt föl az út Rhaetiába. S ha már itt voltak, útépítés közben megművelték a földet is. A légióktól örököltük a szőlőt. Hiszen tudod, kik voltak. Ha akarom, zsoldosok, ha akarom, parasztok.

Illyés arca kinyílt. Fölsimerte a dunántúli parasztok keze nyomát a szédítő római hadiút mentén, hazai szemmel rájött az idegen vidék értelmére, mert Tolna mezei munkájával mérhette le végre, kapások tájszelidítő verejtékével, tartós győzelmükkel, amely maradandóbb emlékjele a múltnak, mint egy ásító, tetőtlen fürdőrom vagy a megalázott, heverő oszlopsor.

*Nézd a tarajlást, mit a munka vert
és ver szünetlen! Lugassal teli
szallagnyi szőlők emeletjei
hullámszanak és küzdenek. Lemáll,
de felfut újra a fal és megáll
a föld, a zöld, a sziklán! Szabadon
új terras zúdul át a terrazon;
bástya-tajtékok, terras torlaszok
esengik s ostromolják a napot.*

Nézte a szinte időtlen példát: így kell, ideológia nélkül uralkodni az anyagon.

*Árad és csobog
körben a tájék: fölfelé zuhog!
Ott, fönt, e szép vihart
vedd szemre: harminc évszázada tart!
Hullámszik lent a tó, a zöldelő
s fönt láthatón a színtelen idő.*

*Nézted a hetyke sziklavárákat?
Bámuld az apró bérci falvakat,
ahogy felállnak s végiglengetik
vacsora-füstjük zászló-jeleit.
Az a hódítás, az a győzelem,
egyetlen győzelmed, történelem! **

De ezt a verset, negyvenkét sorát már Chiassóban írta, a határállomás éttermében, amíg csatlakozásra vártunk. Mondtam, hogy híre-hamva sem volt még átrobogó nemzetközi forgalomnak.

— No, ezt jól kiolvasta — szóltam rá, amikor összehajtotta a papírlapot.

Meghökken.

— Honnan?

— Hát a kirakatból.

* A Lago Maggiore fölött. Hiányzik a válogatott verseik 1962-es kiadásából.

Észrevettem, hogy időnként rábámul rímért, új sorért a szemközti órásboltra, az utca túlsó oldalán. Olyan gyorsan írta, mint 1943-ban, irodalmi estünk után azt a másik verset, reggel, egy szombathelyi kávéházban.

Csak tudnám, melyiket.

ROSSZUL tudtuk otthon. Ellentétben a közhittel, rettenetes volt a pusztulás Olaszországban. De a faszizmus leverése után egyik nép sem roskadt benuktan a romokra. Beleköptek markukba az olaszok is.

Rugalmas szívükről lepattant a polgárháború, pedig utólag kiderült, hogy jó darabig tivornyázott a bosszúálló öntörvénykezés, főleg északon. Dehát a római triumvirek óta hagyomány az országban, hogy politikai bűnhődésnek minősül a magánjellegű, véres leszámolás, s utána gyors talpraállítás és könnyű feledés következik. No meg a múlt dramatizálása élénk arcjátékkal, sok ezer névtelen színész ajkán.

Különösen a vonatutazás ihlette meg őket. Zsúfolt folyosókon, még zsúfoltabb fülkékben, olajos kannák között, lisztes zsákok tetején folyt az előadás, egyszerre nyolcan-tízen játszották meg egymáshoz préselve s mégis levegős karlendítésekkel, plasztikus kézzel a partizánt. Mert azzá vedlett át valamennyi. A vonat, meg a piac volt a visszanyert szólásszabadság két fóruma s ők nyomban öndramatizálásra használták fel. Ott született meg ismeretlen útitársaknak, a többi feketézőnek eljátszva, leíratlanul az olasz film és széppróza neo-realizmusa. Egymásra csak a végszóért figyeltek; lesték a lélegzetnyi szünetet vagy másodpercnyi ellankadást, amikor átragadhatják a szót.

Nagyot kellett kerülni. Járhatatlanabb volt a rendes út Rómába az Appennineken át, mint a népvándorlaskor: Milánóból átereltek nyugatra, Genovába, csak onnan kezdtünk igazi célunk felé kanyarodni, végig a tengerparton, egy álmatlan éjszaka után. Bántuk is!

Rapallónál már narancsok és babérfák között ragyogott a téli reggel. Vadgalambok szálltak ki a fenyőligetektől, bástyás városok vöröslöttek a kék öblök felett, vitorlások sütkéreztek a vízen s a déli párában egyszer csak elének lebegett Elba szigete. Olyan szép volt, mint egy görög vázarajz. S mekkora pálma állt a grossetói állomás előtt! Disznót szúrtak karácsonyra egy tanyaudvaron. Kabát nélkül álldogáltunk a folyosón, néma gyönyörűségben. Gyöngyszínű város koronázott egy sziklahátat, az mi? kérdem egy olasztól, Tarrrrrquinia! — zengte, olyan göggel ropogatva, mint egy etruszk fejedelem. Néha majdnem a töltésig nyomult a tenger, félmeztelen gyermekek integettek, mint eleven gyümölcsök a pálmákról Santa Marinellában, kopár dombok közé kanyarodtunk, égett, szúrt a szemünk, egyszer csak jön egy hírmondó Róma nevével s mi megint az ablaknál álltunk, fehérneműnkkel fellobogózott házak rohantak a sín elé, egy asszony akkor vette be a nyitott ablakból az ágyneműt, nézd csak, nézd, itt is úgy kell dolgozni, mint más földi városban! A vonat megállt s a tömeg kisodort egy zengő tere. Sötétedett ...

Elárulom, hogy az utolsó bekezdést jóformán változtatás nélkül egy novellából, A tanítványból vettem át. Hazatérésünk után írtam, valamikor 1947-ben. Két szerelmesről szól, Genfben szöknek le ők is. Asszonyunk s gyermekünk volt odahaza, de úgy éreztük magunkat az úton, mint a szökött szerelmesek. Két férfi üde, felszabadult mámorát ruháztam át később egy fiatal emberpárra. Mi voltunk azok a szökevények a novellában: Illyés, meg én.

Csak egyetlen látvány maradt ki az idilli képből. Önműködő védekezés hagyatta ki annak idején, nem holmi szépítő szándék, ösztönösen feledkeztem meg róla.

Pisában vesztegeltünk s én kísértéltem az állomástérre, mozgatni zsibbadt tagjaimat. Egy nyurga légvédelmi sziréna szökött az égnek, mintha kajánul folyton azt kukorékolná: ugye megmondtam, ugye megmondtam, ugye megmondtam! Hült helye volt a városnak azon a részen. A német acél és beton fal az egyik oldalon Pisára, a másikon Ravennára könyökölve védekezett a fölfelé nyomuló szövetségesek ellen. Összeborzadtam. Szent Isten, mi történhetett Ravennával?

De amikor hazatérve viszontláttam a Dunában a hidak megcsontított gyász-szűzeit s felettük koronátlanul, megvakított király apjukat, a Várat, csak a pálmafára bírtam emlékezni. Csak eleven gyümölcsseivel a sudár pálmára; a nyurga és meddő sziréna ma áll előttem. Közben újjáépült Pisa s ismét feszül az Erzsébet-híd.

ÉPÍTHETNEK akármilyen szépen, bármekkora császárkori igénnyel — pedig építenek! — a mai Rómában, semmisen lehet szebb, mint a Tiberis könyökében az a márványhabos, rozsdabarna, teveszőr és trágya színű, ódon városrész, amelynek két pápai utca-vágatás a határmesgyéje, egyik kézre a Via Sistina, másikra a Via Giulia. Szívében áll a Falconieri palota; csillagos nevezetesség folyóra tekintő, messzelátászó

loggiája, melyet Borromini tervezett a barokk stílus aranykorában. Második emelete a magyar papoké volt, a többi részt akkor tataroztatta Kardos Tibor, két munkatársával, Pásztor Lajossal és Ruzitska Pállal. Kített magáért, kedvünkben járt, nagyon figyelmes házigazda volt.

Csavarogtunk a Pantheon körüli útvesztőben s a Virágpiac (Campo dei Kori) kiöntésein. Illyés hamar rájött ebben a dús televényben az olaszok emberségére és szorgalmára. Szegénység és szorgalom rendszerint elszánt leleményességgel társult. Meztlábás csikk-szedő gyermekek begyűjtése szemünk láttára változott át rövidlábú, festetlen asztalokon amerikai cigarettává. Amit állítólag matrózok adtak el Nápolyban.

Voltunk egy pápai fogadáson, tetszett XII. Pius hosszúkás, aszkéta feje, még jobban átszellemült, gyönyörű keze, amellyel remekül tudott bánni. (Mint egész testével, ahogy többször látván, évek múlva rájöttem.) Emlékeztem diplomata múltjára, de a jelenség inkább Verdi Don Carlosába kívánczolt, főinkvizitornak. Elkísért egy magyar pap is; hallottuk, bejáratos a Vatikánba. Várakozás közben megpróbáltuk Illyéssel felsorolni a hét fő bűnt és a hét fő erényt, belesültünk, a paphoz fordultunk segítségért, bizony ő is elakadt számlálás közben valamelyik ujján. Megkönnyebbült lelkiismerettel tapsoltunk a bevonuló pápának.

Kardos Tiborban még friss töltésű volt a dialektikai üdvtan, minduntalan kipezsgett belőle. Bizáncot feudális anarchia tette tönkre, monda, a papcsúfoló olasz klasszikusokról úgy beszélt, mint burkolt istentagadókról. Csatlakozott hozzánk egyszer-kétszer, kivitt a Fórumra s lelkesedve magyarázott egy kövön a császárokról, akik betöltötték pozitív szerepüket a történelem rájuk eső fejlődési szakaszában s olyanformán viszonyultak a Tacitus féle acsarkodó, negatív szenátusi nagyurakhoz, mint napjainkban ... Mint napjainkban ... Úgy tett, mintha gondolkoznék, hasonlatot keresne. Mint Sztálin!

Illyést mulattatta is, bosszantotta is ez a buzgóság. Hogy miféle mélyebb indulat feszült ingerültsége mögött, kiderült néhány közös vacsorán az Intézetben. Mint egy domonkos hittanár a sárgacsőrű papnövéndéket, úgy hengerelte le Kardos Tibort, csak éppen nem a hit védelmében és megszilárdítására. Történelmi szükségszerűség, fejlődési szakasz, a tömeg ereje és szerepe, persze, persze, hogyne, hogyne!... S ha néhány betyárban van elég lélekjelenlét, mersz és kegyetlenség, hogy feltartóztassa? Kell példa? Simon de Montfort, aki örökre szétaposta vasasaival a délfancia kultúrát. (Ismét fellobogtak képzeletében Montségur máglyái, amiket az albigens eretnekek alá gyújtottak.) Vagy a jobbágynégyelő német lovagok. A parasztpékelő Zápolya. I. Miklós, megszilárdult trónja körül a decembristák bitófáival. Vagy akár a törpe Németh János államügyész, aki veres orral, tubákolva halált, várfogságot osztogat a magyar jakobinusokra. Elég egy elszánt kézjel s megszólal a vészharang a visszatérő Szent Bertalan éjszakákon. Mindig megszólal. A „történelmi folyamat”-ot el lehet torlaszolni, századokra megbénulhat a „gazdasági törvényszerűség” egy vakmerő kalandor, egyetlenegy! miatt, egész népréteget, mit réteget! népeket ki lehet irtani, hit, eszme, osztály nyomtalanul eltűnik brutális önérdékből, a vér nem kiált égre, a vért beissza a föld.

Sohasem esett ki a kötődő hangból, mosoly sütött az asztal fölött. De ez a rombolva mosolygó ember ugyanaz volt, aki a Reformáció emlékművénel tépelődött, lelépve a hosszát, mintha szobájában keringene, szorongása körül. Ott a töprengőt, itt a dialektikus vitakozót láttam, itt is, ott is telve gyanakvással felséges urunk, a Történelem iránt, noha tréfára, ugratásra volt hangolva az eszmecsere. Hogy ha tűzvénnyel fenyegetne a szaporodó szikra, ő is nyitva hagyja az utat az egyetemes angol mentőötlet felé: *Now, gentlemen let's go to the bar and have a drink.* Gyerünk át egy pohárka mecsekire.

Tudtam, mit gondol Sztálinról, elmondta a Balatonnál, biciklinyeregben. Szereti a nyalánkságokat, ujjait opál, smaragd, rubin szirupokba mártogatja s lenyalja, törökmézben torkoskodik. Időnként előlép jobbjáról a hóhér s pallosával lába elé gurít egy fejet. Leírt egy napkeleti kényurat Nászreddin Hodzsa kópé meséiből.

Kardos Tibor nem nagyon zavartatta magát, sőt mintha még meg is szaporodtak volna kilói a székben. Tudta ő jól, hogy magas helyeken, ahol eldől a rangosztás és költségvetési utalás, nem vetik a múltat komoly vizsgálattal a valóság választóvizébe, sohasem merül fel azon a tájon tapintatlan kérdés arról, hogy mi történt igazán századok előtt, mit jelentett tehetetlenül robotolni nemzedékeken át, a dialektika *utólagos* vigasza nélkül.

* Az erdélyi magyarság „vértelen” tragédiája évek óta Illyés szavait igazolja.

CHIASSÓTÓL arra készültem, hogy föltárom neki Róma titkait, kitágítom a gallomán pannóniai költő latin látókörét. Ő fedte föl, hogyan kell rávillantani dolgokra, ha az ember művész és nem tudós. Hogy kell lőni kapásból, lexikonok távcsöves célzója nélkül.

Odavolt Marcus Aurelius bronz lovasszobráért, amelyet az ókori birodalom jelképes tetején, a Capitoliumon Kosztolányi Dezső verse különváló kis magyar halhatatlansággal is felővezett. Nincs kengyele, mert a rómaiak nem ismerték; beszédre, áldásra vagy kegyelmezésre nyújtja ki meztelen félkarját a nagycsontú pannóniai lovon. Még látszanak apró foltokban a császár arcán, köpenyén s a sörény körül az aranyozás nyomai. Úgy tartja a helyi monda, hogy amikor magától ismét teljesen aranyba borul, megszólal a „kuvik”: a copfos sörény a ló két füle között s jön a világév, itt az ítéletnap.

Illyés körbejárta, egy tapolcai lókupec mustrálgató szemével. Mind nézheted, gondoltam, nincs rajta hiba, megéri a felpénzt. „Megy a juhász szamarán”, — szólalt meg végre s nem szólt többet. A világ ura, a császár!

Azért mondta, mert igaz. Előrenyúló lábbal ül a ló hátán s nem feszesen, se nem vasban, se nem atillában. Mint egy juhász a poroszkáló szamarán. Illyés szemrevétele után jöttem rá, hogy a szobor alsó fele a lovas lába s a ló hasa körül sokkal szebb, mint remekműví, de kengyeles utánköltései a tizenötödik század óta.

Némi keringés után eltaláltunk a S. Pietro in Vincoli templomba. Állítólag azon a helyen épült, ahol a börtönből csodásan megszabadított Péter apostolról levált a bilincs. Ezt a templomot mindig mindenki keresgélgni szokta, olyan ügyesen elrejtették Róma egyik zugában. Ott van Michelangelo Mózese.

Egyetlen pontról nézte megdöbbenve, mint aki sokat várt, de kevesebbre készült elő. „Vigyázz, nem ül igazán. Pattanni készül haragjában.” Visszalépett, mintha várható robbanás elől hátrálna. „Látod a haragot a térdében, szakállában s az ujjában, főleg az ujjában? Ülve is egy fejjel nagyobb a népénél.” Megint hátrált. „Belekapaszkodik a szakállába, annál fogva tartja vissza az indulatát. Mert hányszor megérdemelte volna az egész csürhe, hogy visszakergesse Egyiptomba!” Aztán felém fordulva: „Jézusnak is ilyen ereje volt.”

Azt hittem, a *szobrász* Michelangelo ótestamentumi öreg atlétája emlékezteti hirtelenjében a *festő* újtestamentumi fiatal atlétájára. Arra a haragos Herkulesre, aki a Sixtusi Kápolna oltárfalán egyetlen karlendítéssel mennyet a földdel összeront. Mert azt már láttuk megelőzőleg.

Két nap múlva más ábrázoláson mutatta meg, mire gondolt. A Santi Cosma e Damiano bazilikában. (Kozma és Damján a becsületes nevük Dunántúl.) Homlokával a Fórumra néz a templom s ókori csarnokból alakították át a hatodik században; mozaikdíszítése is egykorú az oltár feletti félkupolán. Keskeny, rózsaszínű alkonyfelhők közt lebeg a zömök, feketezakállas Krisztus, alatta balján és jobbán Szent Péter, Szent Pál, a két névadó arab orvos-szent és — kezében a templom modelljével — a felajánló pápa. Tógát viselnek, olyan természetes méltósággal, mint akiknek szenátor volt a szépajuk is. A kupola-kép századokon át mintául szolgált Rómában gyengébb kivitelű más mozaikoknak, freskóknak s még ízig-vérig antik munka: fényes császári udvar s nem egy didergő, zsugorodó, lefokozott város igényére vall. Szokatlan volt Illyésnek a mozaik-művészet, kissé szurkolva kérdeztem vizsgálódó hallgatása után, hogy tetszik-e? Mert nekem egy római utat is megért volna.

— Ha az a tenyér felképel egy kufárt, keresztülrepül a tornácfalon — dörmögte elégedetten.

Akkor láttam, hogy birkózó keze van Krisztusnak.

ELJÖTT a karácsonyest. Él Rómában egy férfi, akivel örök barátságot fogadtam az iskolaudvaron egy félszázad előtt; vele fürkészttem át, mint gimnazista diák a Tabán s a Vár rejtelmait, amikor még állt a Hadnagy utca, ecetfákkal a bormérő mélypincék felett. Náluk töltöttük az estét. Nem akármilyen vacsora volt. De itt rövid kitérőt kell tennem.

Kolozsváron történt, a háború alatt. Illyés kihívott ivó viadalra. Küküllei, hegyaljai, egri, gyöngyösi, móri, homoki, balatoni borral, neki mindegy, válasszak. Meghátráltam a kihívás elől, de most ezen a nekem kedvezőbb területen felszólítottam evő versenyre. Ama ritka este volt, amely örökre hamvas frissességgel tapad emlékünkhöz, megmarad mint izzó magma, belső napocskánk, sivár órákban hunyt szemünk mögött is beragyog maga körül egy tenyérnyi univerzumot. Hideg tállal kezdtük, erőleves jött utána, majd következett egy halom gamberetti: kicsi rákok. Formára kicsik, de mennyiségre! A Borgiák lakomáin foroghattak ekkora tálak. Illyés sandán méregette, de állt a kihívás, nekilátott. Egyszer, kétszer, háromszor ... Tessék, vegyen még, Illyés. Veszek szívesen, de előbb Csé úr, kezitcsókolom. Láttam, hogy győzni nem

lehet, legalább holtversenyben akartam végezni. Ma is a fél Adriának érzem magamat, ha csak rá gondolok, egész raj rákhalász tocsog bennem nyitott fenekű, hosszúkás fűzfakosárral. S aztán behozták a sültcsirkét. A vacsora felénél tartottunk.

Éjfélkor egy taxi föl vitt az Aventinus hegyre, misét hallgatni a bencések S. Anselmo templomában. Ősi gregoriánus rítus szerint végzik. Akinek megfordult a kezén Téli Utazás című könyvem, talán emlékszik, hogy ezzel a karácsonyéjjel kezdődik. Abból idézek, másképp vagy jobban úgysem tudnám, megírni.

„Világoskék volt az ég, nyáriruhás. Egy pálmafa csillagkoszorút próbált a fejére. Langyos szellő fúdogált, amolyan virágveszejtő, hazudós kis szellő. Ilyés Gyula oldalba bökött a könyökével.

— Most már érti, hogy miért háltak a szabadban a pásztorok? Bunda se kellett nekik. Csak burnusz.

S a szája fölé és homloka alá tartott lapos tenyérrel mutatta, hogy sivatagi viseletben fogadták az angyalokat.

— Ne gondoljon mindig a nagyapjára — korholtam. — Már a Szentföldet is Somogynak képzelem? Gondoljon inkább a kiseddre.

— Arra gondjuk volt a szent állatoknak — felelte dicséretes újtestamentumi tudással. — De a szent állatokról a pásztoroknak kellett gondoskodniuk.

Kigombolt felsőkabátban botorkáltunk lefelé egy homályos sikátoron. Két oldalt, a falak mögött még mindig jó illatuk volt a kerteknek. Szentföldi éjszaka volt: pálmákkal, mézes szagokkal, meleg szellővel, félig nyitott istállóval s a jászolban egy meztelen kiseddel. Szótlatlanul is egyetértettünk, hogy a *valóság* nem mindig *igaz*. A langyos éjszaka megkerülte az igazságot, rászedte a két magyart. Nem volt hó, nem volt fenyő, nem volt angyalhaj, nem volt szerecsendió, nem volt kocsonya, nem volt diós és mákos patkó, nem volt bunda a pásztorokon. Lent jártunk a folyónál, amikor Ilyés kacsintott egyet:

— Fújjon már a körmére, mert elfagy!

Kékülő körmünket fújva, topogva, táncolva, fülig túrt kabáttal s a karunkat keresztbe dobálva mentünk a szállásunk felé."

TRE SCALINI, Három Lépcsőfok a neve a híres kocsmának a Piazza Navonán, ahol néhány olasz íróval vacsoráztunk. A Magyar Intézet hívott össze minket.

Ott volt Angioletti, a Fiera Letteraria szerkesztője s egy időben munkatársa T.S. Eliot folyóiratának, a Criterionnek. Tartózkodó, halk, udvarias modorával angolnál angolabb úriemberhez hasonlított, akárcsak az angollá vált amerikai költő. Elképesztő volt St. Louis (Missouri) és Milánó egyforma idomulása Londonhoz. Corrado Alvaro, a zömök délolasz író ült mellettem. A harmincas évek elején bejárta Görögországot, Törökországot s a Szovjetuniót, de hazájáról is volt egy megindítóan szép útikönyve. Ismertem, magyar fordításban, Erős az ember című regényét, amely látszatra a kommunisták, valójában a megjelenése idején uralkodó fasiszták ellen irányult. Dehát jóízű ember, ha csak tehette, nem beszélt abban az időben a közelmúltról, politikai pecsenyesütőkre hagyva a bűnök öblös hangú felhánytorgatását. Képviselői mandátum, igazgatósági tagság, állami rendelés járt az ilyen gargalizálóknak. Népdalokról beszéltünk; ő is gyűjtött néhányat szülőföldjén, Calabriában. Regényfiguráihoz hasonlóan, Alvaro képzeletében visszakísértettek egy kiháló pásztorvilág primitív istenségei. Ma jobban tudom, mint akkor, a vacsorán, hogy széthúzó érzéseivel mennyire érthető nekünk az írása; könyveinek bizonytalan, lírai légkörében egy kiéhezett vidéki kozmopolita vágyik el a nagyvilágba s egy sűrűvérű, provinciális ember ragaszkodik a civilizáció-dúlta, tűnedező, ősi tűzhelyhez.

Hátam mögött, a másik hosszú asztalnál valaki élesen föl-fölkacagott, mintha kihívón védekezne még a nevetése is. Ki ez a neurótikus ember? — kérdeztem. Moravia. Ki, Moravia, aki A közömbösöket írta s azt a kitűnő regényt egy kínlódo kamaszról ... ?

— Agostinot. Az, az — a hegyes állú.

Rengeteg baja volt a fasiszta cenzúrával, álnévre kényszerítették; Róma és bennszülött (de morva származású) fia egyszerre szabadult fel a németek kitakarodása után. Huszonegynéhány éves korában, szinte csodagyerekként ő száműzte legjobban száraz, rideg, szabatos előadásával az olasz írásból D'Annunzio édeskés, kacér költőiségét és Giovanni Papini nagyobb fajsúlyú retorikáját. A fasiszták hivatalos áldása kiterjedt mindkettőre; igazi stíluseszmenyük persze a Piazza Venezia palotaerkélyéről hangszórózott hetvenkedés volt, attól dagadt a keblük. Érzett Moravia nyelvén, hogy francia klasszikusok nevelték az

évekig őrzött és önképzésre berendezett betegágyban. Stendhált használta ellenszerül a szentesített dagály ellen, mint nálunk, hasonló szenvedélyes nyelvi önmérgezés közömbösítésére Illés Endre és Kolozsvári Grandpierre Emil. De az ember nem volt rokonszenves.

Ungaretti, a poéta-fejedelem ült a keresztbeállított főasztalnál, Illyéssel a jobbán. Az Isten is neki teremtette azt az „öregur”-at. Egyformán írt olaszul és franciául, mulatságos, élénk, közvetlen, művelt és egyszerű ember volt, akaratlanul viselte az igazi nagyság jegyeit. Még ügyefogyottságában is. Miikor szétoszoltunk, sehogyanssem talált bele a felsőkabát ujjába, csak forgott körbe s forgatta maga körül földre lógó félszárnyát. Lám, más is lehet Babits, gondoltam meghatva. Vacsora közben elmondta Illyésnek, hogy úgy nézzen rá: ő a *tipikus* olasz. Egyiptomban született, sokáig Brazíliában élt s maga javítja versei francia fordítását.

Tíz csalafinta ördög incselkedett Illyés ábrázatán. Hát arra gondolt-e már, hogy nevében meg ez a szó bujkál: magyar, magyarka, magyarfi. Ungaretti elképedt. Nem, erre sohasem gondolt, de majd utána néz.

Gondolt rá s utána nézett. Tizenhat esztendő múltán ismét találkoztak Rómában. Illyés már több évet viselt a vállán, mint annak idején a Tre Scalini kocsmában az öregúr. Kiderült, hogy Ungarettik olasz földön csak abban a Nápoly-környéki faluban teremnek, ahonnan a költő szülei elszármaztak. Ott is csak a tizennegyedik század óta. Amikor Nagy Lajos arra táborozott hadaival és Toldi Miklóssal, megbosszulni öccse, Endre királyi halálát az orgyilkosain. „Szent hát a rokonság!” — mondta Ungaretti.

Ők összerokonodtak, Angioletti és Alvaro meghalt, Moraviát fölveti a világhír, az öt legolvasottabb regényírók egyike Amerikában. Mint a tizenhetedik századi francia moralisták, tartózkodó keserűséggel ő is csak a kiégett szív eleven (halálát és természetünk örök hitványságait festi szinte hiánytalanul, (a szöttes fonákját), abban a téves hiszemben, hogy ennyi az emberi teljesség. Néhány remek római novellájában megszabadul ugyan a porral s hamuval töltött polgári figuráktól s van egy emberséges nagy regénye, La Ciociara egy háborúsújtotta, menekülő parasztasszonyról, máskülönben még ma is mintha a csonttulberkulótikus serdülő figyelné a világot, szexuális képzetektől zaklatva, gyanakvón és visszahúzódva egy havasi üdülő négy fala közé. Déry Tibor, akit ugyanez a nyavalya szintén elszigetelt, jobban legyőzte magában a gyermekkori betegszobát, bízni is tud, nemcsak gyanakodni.

VÍZKERESZT táján újra megnyílt a Magyar Intézet. Emlékezetből írok; javítson ki, aki pontosabban emlékszik a napra. Vegyesajkú közönség gyűlt össze a Palazzo Falconieriben; körülbelül egyharmada olasz volt, a többi magyar. Megkérték Sinisgallit, a dísztelenül verselő, tiszta költőt, hogy nyersfordításból ültesse át Illyés pár versét. Felváltva fognak olvasni, a magyarra mindig olasz változata következik.

Kardos Tibor köszöntője után Roma Ritrovata, A megtalált Róma című, alkalmi írással álltam elő. Deklamálva olvastam az ünnep hatása alatt; azt hiszem, nyomtatva tűrhetőbb volt a rövid hódolás, mint szónokias előadásomban. A Fiera Letteraria közölte. Udvariasan megtapsoltak.

Illyés lépett a helyemre. Régtől jó versmondónak ismertem, de engem is meglepett, ami következett.

*A házad itt állt, — szerte szállt!
Ezt látod, érted. Azt nem érted,
hogy házad éppen így ért véget —
a csoda, hogy addig is állt!*

*Mert nem volt hazának elég,
hogy emésztéted vacsorára
e dombok aszúját kívánta,
és e lapályok kenyerét.*

*És nem volt hazának elég,
hogy elmosolyodtál és oldalt
oda is néztél, ha megszólalt
ízes magyarul a cseléd ...*

Rekedten kezdte, végig fátyolos maradt a hangja. Sokféle nagy indulat süttött belőle: ostorozó szerelem, költögető harag, perzselő számonkérés s jajgató összetartozás a szidalmazottal, az egyetlennel, akitől nincs szabadulás, ne is legyen.

*Nem volt elég, nem volt elég
sem a hűség, sem a szívósság,
mitől egybeáll egy-egy ország
s nemzet is lesz a nemzedék.*

*S a bátorság sem volt elég.
Külön-külön bár odahagyta
sorsát a sok hős áldozatra,
az sem volt elég menedék.*

*Mert sem erő, sem bölcsesség
nem lehet elég, hogy megójjja
a házat, amelyben rakója
nem lelheti meg a helyét.*

*És ezután sem lesz elég.
Nincs hazád s amit fölrakhatnál,
tetőd nem lesz jobb amannál, —
szóródj világgá, nyomorék.*

Kővévalva hallgattuk. Ilyet a római magyarok nem értek meg, az olaszok nem álmodtak. Kellott is nekik Sinisgalli fordítása! Bőrükkel, tarkójukkal, a gerincvelővel fogták fel a verset. Illedelmes tapsot kapott az én *olasz* vallomásom Rómáról, mennydörgőt Illyés az értelmükben megfoghatatlan, de a lélek által mégis megragadható szavakért. Jó ítélőképességre vallott a különbség a két taps hőfoka között.

Pár év múlva, amikor emigrációm kezdetén le-lenéztem Firenzéből Rómába, többször voltam napokra a papok vendége a második emeleten. Állt a harc a palota sztálinista kézen levő többi részével, még a rendőrség is beavatkozott az egyház szerződéses jogainak a védelmére. Csak a folyóparti kertkapun át lehetett közlekedni, mert a főkaput a Via Giulia felé elállták orangután külsejű fogdmegek, este a lépcsőházban nem volt világítás, úgy kellett a korlát segédelmével föltagogatózni. Meg-megálltam az első emeleten a kétszárnyú igazgatói ajtó előtt; a Kreml kapuja sem lehetett volna jobban elzárva. S ha hirtelenül felpattanna? Ha berántaná a „felségterületük”-re? Nem volt örült képzelgés az a gondolat 1950-ben. Kardos Tibort visszahívták Budapestre (amilyen buzgón irányított haza másokat, olyan vonakodva ment ő), Pásztor Lajos a vatikáni levéltárba, Ruzitska Pál a milánói katolikus egyetemre disszidált, ott folytatták magyar munkájukat. Nem hiányzott a harcból a komikus ponyvaelem se; a fogdmegek besötétedés után két vérebet szabadítottak a kertre, hamarosan felfordult mind a kettő. A papok diszkréten mosolyogtak: mohó volt az a szerencsétlen két dög! Sohasem pattant fel a szárnyas ajtó s én tovább tapogatóztam a második emeletre.

Rómában ért minket a hír, hogy menjünk át bizonytalan időre Párizsba. Közelített a magyar békeszerződés aláírása. Azt hiszem, a minisztérium sem tudta világosan, hogy mit akar tőlünk. Képviseljétek a hazát Franciaországban! Annál, akihez hozzáfértek, legkivált írók és művészek között. Mai szemmel és tapasztalatommal naivnak is, meghatónak is tűnik a kérés, akkor csak meg voltunk hatva. Hát ez is van, hát ezentúl nemcsak grófok, galamblovók, labdarúgók, operettexportőrök és kokottok ... ?

* Az ötvenedik születésnapra kiadott, 1952-es válogatás óta újabb gyűjteményei az utolsó szakasz nélkül közlik a verset, de az Intézetben még elhangzott. Hosszú évekig megesküdtem volna, hogy *sőpredék* a zárószó. Vajon a költő cserélte föl másra vagy emlékezetem csapott be? Az Egy év c. kötetben (1945) először kiadott szöveg szerint *nyomorék* a végszó.

Illyés alaposan körülnézett a hálófülkében. Ezt csavarta, azt forgatta, ezt is, azt is megvizsgálta, mint egy tanonc a szerszámokat első nap a műhelyben. Elbámultam. Találkozott a tekintetünk.

— Mit néz úgy? Még sohasem utaztam hálókocsin. Rövid fontolgatás után hozzátette:

— De máától kezdve nem utazom másón.

Újabb polgári vívmányt foglalt le a nép nevében.

FRANCIAORSZÁG

SZABÓ ZOLTÁN járt előttünk felderítő úton Párizsban, szinte elsőnek azok közül, akik már civil emberként, de még váltott katonai repülőgépeken (és pecsétekkel) kijutottak nyugatra. Ő ajánlotta a Nizzához címzett, takaros kis szállodát a Rue des Beaux-Artsban, egy macskaugrásra az Akadémiától s a Képzőművészeti Főiskola mellett. Rézsút szemközt, a Hotel d'Alsaceban halt meg Wilde. Sodródó bohém lett a bálványozott dandyból, nyomorgott, persze a maga fejedelmi módján, mivel legalább úgy értett az erélyes pumpoláshoz, mint az aforizmákhoz. Nem élhetem túl a századot, mondta, attól végképp felbőszülnének az angolok. El is tűnt, pontosan a fordulóján, a szigeti képmutatók és fizetetlen számlái elől.

Lámpalázban égtünk, különösen Illyés. Volt oka rá, egész sor szembesítés várta, ifjúkori szövetségek, hőskori barátságok feszítő próbája. Tizenkilenc és huszonhárom éves kora között Párizsban élt a kezdő, kétnyelvű költő. A háborús ellenállás hősei s — 1945 óta — primadonnái lettek a cimborákból, akiket habzó kedvű, kamaszos csendháborítóknak rajzol le regénye: Hunok Párizsban. Éppen akkortájt jelent meg a könyv forrongó-kopáló ifjúságának négy aranyévérről. Most aztán a tett helyén ellenőrizhette nemcsak az elképesztő sorsfordulókat és féltucat régi barátság erejét, hanem az emlékezet önkényes vegyi munkáját is. Vajon mit művelt a múlttal a feltámasztásánál? Mennyi igaz abból itt, Párizsban, ami igaz volt ott, a Józsefhegyen?

Ha nem is szakadással, reccsenéssel végződött az első próba. Tristan Tzara, a dadaizmus egyik alapítója s minden izmusban vezérkanál a Diáknegyed egyik jónevű, drága (s azóta megszűnt) hoteljében, a Grand Condéban székelt. Még sápadt volt Illyés, amikor találkozzuk után találoztunk. Folyt a szlovákiai magyarok kitelepítése, csallóközi, nyitrai, pozsonyi, kassai magyarok szétszórása a félig üres Szudétaföldre. Tudtunk róla, bár a hazai sajtó, kommunista intérsre eltussolta; akadt lap, amely bitangul még örülni is próbált: olvasztár lesz a gyümölcsoltóból, munkássá lép elő a paraszt. Tzara nemrégén tért vissza Prágából, ahol körülajnározták, főleg az elvtársak. Ők már tudták, hogyan szól a moszkvai parancs. *Nyet!* — nincs, nem lesz területi változás, Közép-Európa visszabilen az 1919-es határárkokba. Szemére hányta Illyésnek a Magyar Írószövetség kiáltványát a kitelepítés ellen; minek csinálták, csak rossz vért szül az efféle taktikai hiba. Illyés elhűlt. Taktikai hiba föllebbezni a demokráciák lelkiismeretéhez parasztok, kisiparosok, tanítók kilakoltatása s bosszúszomjas határpörök .felszítása ellen! Mi csak okvetetlenkedünk, de Benes elnök, a megveszekedett nacionalista kispolgár nemzetközi bölcs? Hát sohasem lesz vége a siralomnak, egyformán megkínzott népek kölcsönös leszámolási kísérleteinek? Télikabátban a régi cimborá ágya szélén — mert gyatra volt a fűtés s Tzara a takaró alól oktatta — megsemmisítő, teljes súlyával egyszerre s nem apránként eszmélt rá, hogy helyünk a világban 1848 óta süllyed; jóbaráthoz, hajdani fegyvertárshoz sem ér el hangunk a mélységből. Különösen ha taktikailag megdolgozzák fülüket a betyár magyarok ellen. (Tzara román származék volt, de ösztönösen franciául érzett s a zsidót igazán nem lehetett vasgárdista gyűlölködéssel gyanúsítani.) Kitaszított ember állt előttem, a nyugati világ elfehéredett arcú kivetettje, önuralmán is keresztül-kasul cikázott a belső remegés. Képviseljétek a hazát! Eljátszottunk a hazai kéréssel a hálókocsiban, mint két iskolásgyermek. Ez hát a feladat, ilyen összeroppantó közlőről, a „felnöttek” között? Ilyen gyomorforogató? Letompította a jelenetet a Franciaországi változatokban, mert borotvaélen jár, minduntalan kínos kérdéseket feszeget a könyvben, bámulatos önvédelmi érzékkel, lőtávoból. Kelltt is. Köröskörül egy tucat töltött fegyver meredt rá, mikor hazatért.

ÖSSZECSAPÁSSAL végződött az első próba, szomorúsággal kezdődött a második. Három hónapja se múlt azokban a napokban, hogy meghalt Paul Éluard felesége, Nusch. Ifjúsága harcos tündérkorának bandájából Éluard állt hozzá legközelebb René Crevel tragikus, korai halála óta. Rokon alkat volt a két költő: érzékeny a fényre, a rejtettre is, a boldogság tisztelői, mintha megérintette volna őket az „Édenkertnek egy késő sugára”. Tudtak a fekete sárgöröngy ezüst és arany emlékeiről, hiszen ezüst esőszálakból és arany porszemekből tapad össze! Még akkor is hasonlított a két ember, amikor egyforma nyomás alatt ugyan, de ellentétes dolgokról írt, egyikük az elvesztett szabadságról, másikuk az elharapódzó zsarnokságról. Ihletében, szerkezetében, menetében ezért rokon az Egy mondat Éluard versével, a Szabadsággal. E szép francia vers a sokkal hatalmasabb magyarral.

Amitől Illyés elpártolt hazaköltözése után, Éluardnak életeleme maradt a második világháborúig a szürrealizmus. De mennyire átlényegítve! Annak idején az ő s sejt tagjai a logika kényszerzubbonyától akartak szabadulni, megtorló rombolás szelleme hergelte őket az Isten, Király, Haza, Népjog, Demokrácia

nevében elkövetett és szentesített, négy esztendő mérsárlás ellen. Még meg sem rozsdásodott a gazdátlan acélsisak és üres konzervdoboz Verdun kopasz gránáttölcséreiben, amikor kiderült, hogy impotens, gonosz aggoknak ugrott be, eszelős hősiességgel magát harmadolva, a frontokon vérző ifjúság. A szürrealizmus volt egyik visszavágásuk. Romboljuk szét a logikát, amely hazug érvek fő hadseregszállítója zászlóavatáson, dísztemetésen, hősi emlékművek koszorúzásán! De Éluard a világgyújtogatásra szánt stílusforradalom elemeit átfinomította gyöngéd és kitartó szerelmes énekké, mintha egy ártatlan erotikájú angyal játszana humoros sátánok hangszerén. Maga az ember is tetszett Illyésnek; jónövésű, nyájas úrifíú volt a borzas bandában.

Alig ismert a roncsra. Rövid szócsere után már érezni lehetett, hogy atomjaira omlik szét ez a nagy darab árva. Ötvenegy éves volt, hatvannak tűnt remegő kezével, egy láthatatlan halottra révedve. Holott, ironikus módon éppen ő és Crevel (aki meg öngyilkos lett) idézte föl visszatekintő regényírás közben, Budán az ő legszebb párizsi napjait. A csínytevéseket! Odaköszöntek a Művészetek Hídján boldog-boldogtalannak, aztán a szalmakalapot elegánsan a Szajnába röptették, mintha nem illenék többszöri köszöntésre használni. Máskor meg a Closerie des Lilas kávéház emeleti különszobájának az erkélyéről leszórtak sótartót, kést, villát, kanalat, ecetes üveget és *vive l'empereur Guillaume*, éljen II. Vilmos császár! — (a bukott és száműzött) — kiabálták le a járóelőknék, hogy burzsuj-bőszítő zenebonával, stílusosan végződjk a díszvacsora félig szenilis „mesterük”, a szimbolista Saint-Pol-Roux tiszteletére. Résztvettek Anatole France ünnepi temetésén is, *A dög* című röpirattal.

— Ha tudnád, milyen csinos, vidám fiú volt! Mentünk a Művészetek Hídja felé.

— S Nusch *ilyen* filigrán. Hallom, napok alatt ragadta el a halál. Éluard nem volt Párizsban.

Eltűnődött, hogy a szavak hány aranyosásán ment át a francia nyelv és kultúra, amíg eljutottak mai szemérmes szókimondásukig, micsoda finomításokon a Rózsa-regényből ismert nőkultusz, hogy illedelmesen hangzik immár az is, ami trágár és durván fülsértő magyarul. Éluard egyik könyvére gondolt, amelyben a szeretett asszony, a feleség! kislányos mellével büszkélkedik a költő, még rajzban is: *le sein gauche de Nusch*, a bal mellével.

— El tudod képzelni magyarul? Amitől visszahöklőlnék a nyelvemen, franciául sohasem bántó, nincs kanzaga. Pedig a két nép közül ők a finnyásabbak a papíron. Félezer éves stílusgyakorlat játszik a kezükre. Még több.

Öngúnnyal üti el a Franciaországi változatokban, hogy a szemérmes dunántúli parasztfíú beugrott egy pán-szexuális kérkedőnek, megvette francia nyelven — (valószínűleg e stílusrejtély nyomozása közben) — Henry Miller néhány könyvét. Csodálkoztam is, amikor megláttam a hóna alatt. Abban az időben még ki voltak tiltva angolszász területről e fordítások. Illyés együtt vallotta a hajdan való Doktor Johnsonnal, hogy a szerelemnek nincsen uralkodó szerepe; Shakespeare is, amikor komolyan veszi magát, vagyis a drámákban kellő helyére utalja a szenvedélyek skáláján. (S Antonius és Cleopatra?) Most mégis éjjeli szekrényén hevert a metafizikus gondolkozó szerepében tetszelgő amerikai szatír. Pár nap múlva már alatonak használta.

Garcia Lorca volt az, aki ébren tartotta; akkor ismerte meg, francia fordításban a drámáit. Tudatlanul arra gyanakodtam, hogy andaluziai folklór és szürrealizmus összehangolása érdekli, ő meg nem világosított fel, hogy mit keres bennük, hogy többről van szó. Évek múlva külföldön remek előadásban láttam Bernarda Alba házát, nem tudtam, hova legyek a csodálattól. Illyés éberebb csodálata muzsikával kamatozott: ő dolgozta át magyar operává a Várnászt, Szokolay Sándor zenéje alá.

IZGATTA a két nyelv örökös szembesítése. Egyszer már szabad bejárása volt irodalmukba, egyenrangú társuknak tekintették a fiatal szürrealisták. Rajta múlt, hogy magyar költő lesz-e vagy francia, mint a litván születésű O.V. de L. Milosz. De a kezdő, kétnyelvű fiatalember aggályosabb és okosabb férfiutódja, visszatérve a hajdani válaszótra, Párizsba, már teljesen idegen anyagként latolgatta nyelvüket. Miért működnek másképp a finom kis billentyűik, ha beléjük harap egy kutya, rászólnak a kölykükre, tyúklevest rendelnek, csókot kérnek vagy búcsúznak egy haldoklótól?

— Kegyed hiába gurította le olyan pompásan a pincébe az „r”-t, a tisztelt diftongusai már nem szállnak fel a padlásra — csúfolódott utánzó raccsolásomon. — Garattól orttövig terjed az ember hazája. Bevehetetlen.

Egyszer féllábbal leléptem a járdáról, amikor tilosra fordult a villanyrendőr.

— No bumm! — csúszott ki a számon. Rámsütötte a mutatóujját.

— *Ezt fordítsa le, de rögtön. Mert ez az anyanyelve. No bumm.*

Már a brissagói könyvtárszoba pallójáról belefejeselt az új francia költészetbe, párizsi szobája aztán megtelt irodalmi folyóiratokkal — hirtelenül egy tucat is támadt a felszabadult világnézetek szivárványhídján —, Minuit, Seghers, Gallimard kiadványokkal. Nem tudom, miféle boldogító fölfedezésre készült, mintha az ember kétszer lehetne húsz éves egy életben. Valamilyen bűvös tájékoztatásra számított, hiszen a franciák csak nem fogják cserbenhagyni! Éppen ez történt, csalódott a versekben. A baj ugyanaz, ami otthon, mondta; ha a költő szólni akar a néphez, mint Aragon, visszaesik a retorikába, azt pedig Victor Hugo jobban csinálta: gőzoszlop volt, nem fazékfüst. Vagy — a másik végtelen — hermetikus a verse, olyan rejtjeles írás, amelynek a kulcsát gyakran küldője sem ismeri, nemhogy a címzett. Ha magánügy a költészet, minek leírni, elég lenne magunkban mormolni; ha közügy, hogyan lehet kikerülni a romantikus szólamokat, amelyekben már csak a naiv olvasó hisz, de egyetlenegy valamirevaló költő sem?

*Le supplice est sûr.
Elle est retrouvée.
Quoi? — L'Eternité.
C'est la mer allée
Avec le soleil.*

Miért nem született ilyen vers az ellenállásban?

Mert Rimbaud is retorikus, amikor a porosz megszállásról ír, feleltem.

Évek múlva többször eszembe jutott akkori töprengése. A dilemmát a maga és sokunk számára megoldotta az Egy mondatban s a Bartókhoz és Tersánszkyhoz intézett két modern ódában.

ÉLÉNK arcán fénymázás, sátáni mosollyal, olyan volt a karcsú Aragon, mint egy cikázó borotvapenge. A Francia Írószövetségben talákoztunk először. Kommunisták és társutasok szállták meg a szervezetet, abban a hiszemben, hogy ország-világ csak az ő történelemformáló szózataikra les. Mert ők az igazi törvénykezők. Két elegáns tollú, serény, elkényeztetett publicista: Voltaire és Diderot óta ragad csökönyösen egyik francia nemzedékről a másikra ez az öntelt téveszme, más népek is elkapták Párizstól. Volt, aki súlyos áldozattal csakugyan hősieles jelképpé hevítette, mint Hugo a csaknem húsz esztendőszámú számkivetésben — (de ő is mennyi pózzal) —, másokat nevetségessé vagy túrhetetlenné tett a képzelt írástudói hatalom. Aragon a mi új Hugonk, Aragon a nemzet költője, hallottuk unos-untalan. Engem Figarora emlékeztetett, plebejus humora nélkül. Magyarországra csempészett, földalatti költeményein föllelkesedve, másnak képzeltem a Múzsáját. Valami fénylő kenőcs volt Elsa Triolet szemhéjára dörzsölve. Idősebbnek látszott remekül rugózott férjénél (körülbelül egyidősek) s olyan leereszkedő méltósággal viselkedett, mint egy államelnök. Családi vonás; Elsa nővére, Majakovszkij hajdani élettársa „az utolsó cárnő”, „nemzetünk özvegye”, ahogyan a rosszmájú moszkvaiak mondják.

Együtt ebédeltünk a Rue d'Enghien-i Kék Duna kocsmá különszobájában. Illyés táján Éluard, Tzara, Elsa ült, az enyémen Aragon, Claude Morgan, a Lettres Françaises szerkesztője s két baloldali katolikus író: Martin-Chauffier s a nála nemzedéknyivel fiatalabb Loys Masson. Az ebédet Lelkes István, a párizsi magyar tanulmányi központ vezetője adta. Szeretetreméltó, becsületes, higgadt magyar ember volt s éppen olyan jó házigazda, mint Kardos Tibor. De ő sohasem fújta a dialektikus üdvtant. Csak később értesültünk, hogy a francia vendégek nem mind álltak egymással beszélő viszonyban.

Éluard torkoskodott s a szót két ember szövetségére terelte. Nincs nagyobb ajándéka az életnek; férfi számára csak egy asszonyban ragyog igazán a világ. Körülnéztem Nusch után. S botránkozó szemekért. Hiszen a szív fő eretnységét vallotta nyíltan az a díszhelyre ültetett párttag. De szerencsére franciák közt voltunk.

Párizsban akkor minden nótának egy volt a vége, az ellenállás. Aragon délen bujkált, a szabad övezetben, amely csak később vált embervadász területté. Mondtam neki, mennyire szerettem a húszas években hosszú, csapongó, szürrealista prózakölteményét, a Paysan de Paris-t. Fanyar mosollyal biccentett. Észbekaptam, de későn. Egy túlhaladott s valószínűleg megtagadott fiatalkori művét dicsértem; alattomos célzásnak vehette, hogy visszautasítom újabb írásait. Nem az volt a szándék. Megütötte fületem, hogy mond valamit titkos segélyekről, amiket előlegként a Nouvelle Revue Française juttatott el neki két-három közvetítőn át.

— Hogyan? Pénzt kapott a Nouvelle Revue Française-től a rejtekhelyein?

— Kaptam.

— De hiszen Drieu La Rochelle volt...

Lesújtó mosollyal kettévágta a hüledező kérdést.

— ... jól mondja, ő volt a Nouvelle Revue Française főszerkesztője. De valamiből élni kellett, barátom.

Dialektikusan illet, úgy kellett volna gondolkoznom. Drieu La Rochelle, a nemzethanyatlás rémétől zaklatva, eltorzult hazafiságból beállt fasisztának, ő igazgatta Aragon kiadóját a hitleri megszállás alatt. Az ember szubjektíven elfogadja a fasiszta ex-barát titkos segélyét s utána objektíven egyetért a véres önféltetéssel. Drieu La Rochelle 1945 március tizenötödikén agyonlőtte magát.

Fölvételek is készültek a Kék Dunában. Magyar volt a fényképész, de tegeződött a franciákkal, még az ellenállásban kaptak rá. Sohasem lett semmi a képekből. Fuccs, elromlottak. Túl sötét volt a különszoba. Fény szűrődött a géphe. Időnként változott a mentség. Nem feszegettük az ügyet.

Tanulságos ebéd volt.

De jobban mulattam, amikor napok múlva irodalmuk mindenttudó, kesernyés harlekinje, Raymond Queneau s a szótárszerkesztő Sauvageot professzor volt ebédre társunk a Madeleine templom mögött, egy emeleti étteremben. Illyés egyszer csúfondárosan elnevezett „kis Larousse"-nak; Queneau fejében volt a Nagy Larousse, meg ami kimaradt belőle. Ártatlan iróniára szabott, hosszú, egyenes szája volt; tudását dévaj bájjal, könnyedén viselte. *Mais qu'est-ce que j'ai fait donc? Ce Monsieur me regarde avec un air narquois*, mit csinált, miért nézem gúnyos ábrázattal? — kérdezte kötődésre ingerlőn. Úgy látszik, lexikon-lelkeknek is van rokon szaguk. Ott helyben megkedveltem.

Kiderült, hogy két regényét lektorizáltam egy magyar kiadónak; író számára — mondta — legjobb lesállítás olyan bár, ahol mindenki parolázik a patronnal, olyan munkás-kocsmá, amelyben törzsvendég a többség, helyi érdekű vonatok harmadik osztálya s az autóbusz. Nem, a földalatti a világért sem, túl tömött, túl füledt, túl csattogó, túl komor. Erről később elfeledkezett a best-seller Zazieban.

Tudtam, hogy Le Havreban született s ez részvétre indított. Sartre egy darabig ott volt tanár; kietlen és nyomasztó hely lehet, ha igaz, amit Bouville — Sárváros — néven lefest róla regényében, a Nauséeban. Felkacagott. Le Havre vidám és megnyugtató város, szerették is az angol katonák! S rövid gondolkodás után, a gyöngébbek kedvéért hozzátette: az első világháborúban.

Azóta olvastam valahol, hogy fantasztikus nyelvtornája, szóképzései, szóficamai, szókötései, szótréfái: akusztikai emlékek a gyermekkorból. Utazott villamoson az iskolásfiú s naponta hallgatta, hogy az angol bakák úgy tesznek, mintha tudnának franciául, a francia lányok meg úgy, mintha tudnának angolul.

Elváláskor megkérdezte:

— Szereti a Gare Saint-Lazaret?

Elbámultam.

— Ne higgyen a sznoboknak — folytatta, feleletet sem várva —, a legszebb pályaudvar. Sebb, mint a Gare du Nord. Ha legközelebb találkozunk, megmondom, milyen autóbuszok indulnak onnan.

ILLYÉS tartott rá, hogy hamar lássa bélpoklos barátait is. Csak úgy hemzsegtek az újdonsült ellenállók, de volt néhány ember, aki vállalta a felszabadulás után, hogy az ország érdekében — döntsön a történelem! — Vichyhez állt volt. Így alakult ki a társadalmi bélpoklosok rendje, éppen csak a csengő hiányzott nyakukból. Ha történetesen Illyés régi barátai voltak, fölvette a telefonkagylót s hogy rögtön fölbátorítsa őket, olyan testvéries hangon jelentkezett, mintha ozorai rokonok lennének. Egyikük, egy tündöklőn eszes közgazdaságtan professzor valamikor meg is fordult a kedvéért Ozorán. Illyés csak most tudta meg, hogy a Doveri átkelésben hivatkoztam egy könyvére; akkor nézzünk fel hozzájuk együtt, javasolta, meglátod, milyen kedves népek.

Ritka jó emlékem maradt arról a délutánról a Rue de l'Universitében. Siránkozó, sértett párra, feszes részvéltáogatásra számítottam, amolyan emberbaráti cselekedetre, amiből egyik félnek sincs igazán öröme. Elbűvölő volt a család, szép a házaspár, jóképű a kamasz fiú, tündéri a süldő lányuk. Sziporkáztak, sistergett belőlük a gall kedv, csúfot úztek kitett állapotukból, hát még az újsütetű ellenállókból, akik napról napra

szaporodtak! Holott akkor szivárogtak ki a hősök az utcára, mikor már ott táboroztak a francia és amerikai tankok. Csak dörzsölték a szemüket, nini, áll Párizs, egy karcolás nélkül. Mert ha a vitézségükön múlt volna, kő kövön nem marad itt.

Hát kő kövön még csak igen, de megszenesedve.

— Ki volt akkor a hős? Váratlanul kivágott belőle a francia.

— A vasúti munkások. Hogy tudtak német vonatot robbantani!

Kopogtak, örömmé olvadó ámulatomra Robert Aron — a híresebb Raymond öccse — lépett be. A háború előtt barátoktunk össze, Gyergyai Alberten keresztül; egyik gondterhelt beszélgetésünket a gyülekező viharfelhőkről följegyeztem a Doveri átkelésben. Jött bélpoklos látogatóba. Szavaikból kivettem, hogy jóformán mindennapos szokása. Sok esztendő múlva szép zsidó-keresztény könyvet írt Jézus rejtett éveiről a galileai tanítás megkezdése előtt. De már akkor e tanítás szellemében viselkedett.

Egy-két nap múlva, pár házzal arrébb, magányosan szopogattam lobogó feketémet egy fűtetlen kis eszpresszóban. Eleinte négy szemkőzt voltunk a fiatalemberrel, aki tétlenül ábrándozott a masinánál. Szó szót követett, Párizson nincs egy karcolás, mekkora öröm épen viszontlátni. Honnan jön? — kérdezte. Megmondtam. Csodát lát, felelte szinte alázattal, mint aki tud rom-Európáról. S mondja, pedig nem voltak összetanulva, amit bélpokloséktól hallottam, a szomszédban. Hogy nem akartak hinni a szemüknek, amikor fölkerültek a pincéből. Egyszer csak nem volt német katona, elnyelte őket a föld. Párizs állt sértetlenül.

Dehát lett volna erejük, idejük, lélekjelenlétük a fenevadaknak a romboláshoz? Vállat vont. Ahhoz mindig van, az utolsó pillanatig. Párizsban nem viselkedtek fenevadak módjára.

Belépett egy pápaszemes, ápolatlan férfi. Fülei elálltak, kifelé bandzsított, vastag ajkai közt rendetlen fogak sárgáltak, de a zömök ember mégsem hatott rosszul. Vele jött egy félszeg fiatalember is. Valahogy úgy festett, mint a kezdő színész, aki Faust oldalán famulusát, Wagnert alakítja.

— Ahogy mondtam az imént...

Folyt a bandzsa férfiből az arányosan tagolt, szabatos egyetemi fejtegetés, éppen csak zsebóráját nem tette ki az asztalkára. Tanteremmé változott át a didergető kis eszpresszó, azzá változott volna át még egy garniszálló félhomályos alkóvja is. Ülne az ágy szélén ez a tudós béka, kezeivel a télikabátban, tekerődzne belőle a simára gyalult szó, mint középkori festett angyalok szájából a feliratos tekercs, mialatt a nő vetkőzik s mosdik előtte vagy az ellenző mögött. Mindegy, úgy sem venné észre, amíg nem jut az anyag végére.

Eretnekégető volt az ex cathedra szöveg. Jeges logikával, megfellebbezhetetlenül érvelt az opportunisták ellen, akik a szerencse ajándékának vagy csodának tartják, hogy Párizs megmenekült. Holott ... S Faust professzor újabb dialektikus fejezetbe fogott Párizs épségéről. Összenéztem a kávéfőzővel s lábujjhegyen kiosontam, mint a rossz diák, aki óra közben átmeget billiárdozni a klubba. Sartre volt az aranyasztól tanár.

NEM MINDIG azokat láttuk, akiket szerettünk volna. 1934-ben Illyés Gyula és Nagy Lajos résztvett André Malrauxval a moszkvai írókongresszuson. Alig lépett ki a pályaudvarról a hódító fellépésű, nyúlánk úriember, máris eltűnt nyakából a fényképezőgép. Mesterre vallott a technika.

Sinkó Ervin moszkvai naplója, Roman eines Romans másfél évtized múlva feltárta a kongresszus házititkait, a teljes háborzongató komédiát. Már zágrábi lakos volt a könyv megjelenésekor a makrancos emigráns, de a harmincas években, potenciális áldozatként, utolsó tekervényéig kitapasztalta idegőrlő menedéknyújtásuk és életveszélyes irodalompartolásuk fondorlatait. Szerencséje volt, túlélte.

Balul ütött ki a telefonhívás. Malraux mentegetőzött, ma sehogyansem ér rá, holnap se megy a találkozó, jövő héten meg, fájdalom! vidékre utazik, de hol lakik, drága barátom? kéri a telefonszámot. Illyés megadta s egy kézlegyintéssel kilépett a fülkéből. Charlemagne kancellárja volt már ez a férfiú, nem az Emberi sorsok s A remény szerzője. S ha csupán az lett volna. De újabb regények helyett képződött már a nemzetközileg csodált retorikus kéjgáz egyiptomi, görög, hindu, khmer és ófrancia kőfaragókról, hátra volt még a Képzelet Múzeumának berendezése fennköltén görgő körmondatokkal.

Gide vagy nem volt Párizsban, ahogyan gazdaasszonya állította, vagy jobban érdekelte zsebkiadású Vergiliusa, mint a két magyar. Tisztelgő iróniától sziporkázó fejezet maradt ki ezáltal a Franciaországi

* Később a professzor ismét katedrát kapott; Illyés drámájának párizsi bemutatóján találkoztunk utoljára.

változatokból. Megkaptuk Gide helyett Malraux elvált feleségénél a csendéletek költőjét. Francis Ponge ravasz szójátékokkal úgy írt tárgyakról, mintha fétisei lennének; kavics, kő, csiga, kagyló, réztekno párlatát sűrítette prózaversekbe. Pár év előtt az új regényiskola beiktatta a *chosisme* előhírnökei közé, megtette balparti Nagy Költőnek. Mindig van költőfejedelme az ötödik és hatodik kerületnek, diákkoromban Paul Fort, a balladaköltő volt az, 1946-ban Léon-Paul Fargue csupaszodó homlokán ült a babér. Ritkán szokták túlélni kerületi halhatatlanságukat, de legalább nem dideregnek öregségükre az elevenen elfelejtetés pokoltornácaiban.

Ponge arcára kiült a szorongás, megfontoltan s már-már segélykérőn arról duruzsolt, hogy minél tevékenyebben bánunk egy szappannal, annál többet veszít lényéből, testből tajtékká, tajtékból buborékká, végül semmivé szublimálódik: se szappan, se hab, visszaolvad a Semmibe. Haláláig készülő nagy prózakölteményének a prolegomenáját hallottam. Első szikrája — az első buborék — 1942-ben pattant ki, a megszállás alatt, amikor még a szappan is a fekete piacon bujkált. E hiánycikk egy életre beadott a költőnek.

Tenyérnyi vers-birodalmában Ponge megszállottan fürkészte tárgyi világ és emberi nyelv reménytelen viszonyát. Egyik misztérium-kört, a dolgokét átültetjük egy másik misztérium-körbe, a nyelvbe s azt hisszük, kész a megoldás. Holott lényegileg nem fedik föl egymás titkát. Életemben először találkoztam a francia irodalom egyik állandó s nem jelentéktelen mellékalakjával, a *précieux* íróval, akit a józanészű Molière szellemesen, de igazságtalanul kifigurázott.

*Elle a, d'une insolence à nulle autre pareille,
Après trente leçons, insulté mon oreille
Par l'impropriété d'un mot sauvage et bas
Qu'en termes décisifs condamne Vaugelas!*

Azon a helyen találkoztam Tardos Tiborral is. Olvastam két novelláját a Válaszban; az író tetszett, a fiatalember élesnyelvű, vidám ördögfióka, amolyan Villon-i „bon bec” volt. Közép-Európának ezt a kitagadottját is az ellenállás sodorta a kommunista táborba. Azokkal a jugoszlávokkal szövetkezem, akik több németet ölnek, mondta Churchill a háború alatt és választása Titora esett. Mondásnak embertelen volt, önvédelemnek hasznos. Hasonló reálpolitikával az emigránsok egy része is azokhoz állt, akik magukat sem kímélve kíméletlenül igyekeztek pusztítani a megszállókat. A kommunistákhoz. De éppen ez a rövid lejáratú realizmus csalta be őket hosszú lejáratú önáltatásba. Világnézetben nem fog semmiféle történelmi tanulság, egy ideológia új követői beleesnek a régi hívek tévedéseibe. Mint az orosz kommunisták a húszas évek közepén, Tardos még 1946-ban is úgy képzelte, hogy a párt kebelére fogadja a művészet és irodalom forradalmárait. S az ő szürrealizmusát. Utólagos vallomásaikból máig sem tudtam kideríteni, hogy ki sétált be nyitott szemmel, ki csukottal a kelepcébe. De ha én tudtam az Eisensteinok és Babelek sorsáról, ők is tudhattak volna, mikor szögre akasztották a *maqui* fegyvereit.

Ott volt az asszonytól József Attila barátja s első életrajzírója, Németh Andor; „vegyetek békákat neki, hogy legyen népe legalább”, énekelte gyöngédlelkű mentoráról a fiatal költő. Nagyon szerettem. Franciaországban érte mind a két világháború; A fekete kolostor olvasói bizonyára emlékeznek alakjára az internáltak között. A másodikban fele annyira sem volt rossz dolga, már franciaként bántak vele s bújatták. Utána hónapról hónapra toldozta életét, bizony senki nem vett békákat neki. Hívogatták haza, készülődött is, tétovázva, mint aki maga sem tudja, miféle rossztól tartson, tehát olyanformán érdeklődött az állapotokról, hogy kedvező legyen a válasz. Régi barátja, Koestler az indulás hírére Londonból Párizsban termelt, hogy visszatartsa, de már elkésett. Hazatérése után megtették irodalmi lapszerkesztőnek. Egyszer találkoztam feleségével egy Andrássy úti patikában; Bandinak örökké fáj a feje, idegcsillapítót írt fel az orvos. Ágyban, párnák közt halt meg 1953-ban. Még boldog lehetett, hogy nem verték agyon egy vallató pince fenekén, mint nyugati kémet, imperialista kutyát.

FÖLKERESTÜK Brassait. Egy elavult irredenta szobor, a revansért bődülő Belforti Oroszlán közelében lakott, rövid sétányra attól a Montparnasse negyedről, amely az odasodort brassói festőnövendéket és újságírót átgyúrta a húszas években törzsökös bennszülötté, megtette Párizs Szemének, ahogyan Henry Miller mondta.

Hajnalban törtünk rá, délelőtt tízkor. Még borotvátlanul pislogott/ de a viszontlátás a „bon copain”-nel hamarosan felvillanyozta. Tódultak az árnyak ifjúságuk felhasadó sírjából, egy hadra való szürrealista.

Mások is, Tihanyi Lajos, a süket festő, külön fejezet a Montparnasse mitológiájában. Tragikusan megszakadó humoros fejezet: napokig feküdt holtan a padlón, mielőtt rátörték az ajtót.

Előkerültek Brassai felvételei. Kofák, varrólányok, szerelmesek, kocsmatöltelékek, utcai mutatványosok, csarnoki hordárok, könyvböngészek, tisztos korú utcanők, Párizs faunája, fái, szögletei, tetői, hídjai, bárkái, nedves kövezete. Elmondta, hogy nincs titka, trükkje, két szokványos masinával és állvánnyal dolgozik. Kaptam emlékebe egy tucat képet. Inkább közönyösen, mint szerényen tért ki lelkesedésünk elől. Az volt az érzésem, hogy kép-dalait a Városról már csak pénzforrásnak tekinti. De nyilván azért hatott úgy szittyák és cowboyok ivadékainak közös Párizs-szerelmére, mert valamikor őt is ez a nosztalgia vetette ki montparnassei kávéházak teraszára a modernizmus hőskorában.

Aztán megtudtuk, hová húz a szíve. Sokan hivalkodnak Picasso barátságával, ő csakugyan jóban volt vele. Hasonlítottak is, kicserélhették volna a szemüket. Ezt a szempárt fedeztem föl jóval később a keramikus Picasso Vallaurisban mintázott, emberarcú baglyain.

Mikor a festő a harmincas évek elején normandiai kastélyában, Boisgeloupban vulkánikus dühvel nekivetette magát a szobrászatnak, egy svájci kiadó leküldte Brassait a színhelyre, hogy készítsen fölvételeket az új szenvedélyről egy induló luxusfolyóirat, a Minotaure első számának, André Breton fölszentelő szövegéhez. De igazán a megszállás alatt barátkoztak össze, a fejedelem elsötétített párizsi műtermében. Akkor lett Sabartèsből, a titkárból hoppmester, Éluardból udvari költő, Brassaiából udvari festő. Híven a versaillesi hagyományhoz, a keyencnök neve időnként változott.

Jórészt kiadatlanok voltak a felvételek, a könyv csak 1949-ben jelent meg. Picasso a harmincas évek közepén abbahagyta a szobrászkodást, de a háború alatt még nagyobb hévvel újakezdte. Egyik ámulatból a másikba estünk. Báránytartó férfi, bikafej, kakáló macska, kivirágzó öntözőkanna ... nem akart kimerülni a varázsdoboz. Elkaptam Brassai kezét.

— S ez mi? Gázmaszk?

— Egy halott feje. Vagy a nyúzott ember. A megszállás alatt csinálta.

Holtában is panaszkodott, vádolt, fenyegetett a fej, mintha egy betemetett lövészárkok fenekéről ásták volna ki régészek. Picasso szobrainak rendszerint érdes-rücskös a felszínük, hogy elevenen hassanak; ez sima és csiszolt. Annál jobban ordítottak zúzódásai, horpadásai a szétálló szemgödrök körül.

— Mindenkit megemészt — mondtam. — Tessék, tanult az aztékoktól is.

Kristálykoponyáikra gondoltam. Brassai kijavított.

— Vagy a falaktól. Csak néztünk rá.

— Az utcákon.

Így tudtuk meg, hogy egy ideje a beszélő házfalak izgatják Brassait, Picassónak is mutatta, amit most nekünk megmutat. Már Lionardo da Vinci rájött, hogy fejektől csatáig, sziklaktól felhőkig mi minden, mennyi mozgalom van egy foltos falon, ha figyelmesen nézzük.

Elővette fantasztikus néprajzi felvételeit. Most már értettem, miért nem érdekli többé az utcák romantikája. Felhámjuk alatt lehatolt eleven prehisztórikus rétegükig. Arcok, koponyák, farsangi maszk (mint egy kivilágított tök), süveges ördög, akasztófa, szív, rombusz: a szerelem, halál és félelem jelei, bicskával kőbe fúrva, téglára tetoválva, vakolatra kaparva, együgyű szívűek, csavargók, bűnözők, üldözöttek vad kézjegyei egymás tőszomszédságában a késelő halálról és feledtető vagináról, egy érett, nagyvárosi civilizáció őskori fonákja, akaratlan, de annál árulkodóbb vallomások félelmünk bölcsőjéről, a levetkőzhetetlen barlangi múltról. Graffitok.

— Kell azték koponya? Tessék, egy falról Ménilmontatban. Pelazg? Bellevilleből. Irokéz? A Diáknegyedben találtam. Ezt meg a Porte des Lilas mellett. Hányféle letűnt ősművészettel élünk együtt! Csak Párizs tapasztalt falaira kell nézni. Picasso azt állítja, hogy Barcelonában is tele vannak graffitokkal a falak.*

* Emlékezéseiben (Conversations avec Picasso) 1945. július 10-i keltezéssel Brassai részletesen idézi beszélgetésüket a graffitokról. A gyűjtemény később bejárta a világot s Graffiti címen könyvalakban is megjelent.

MAURIAC idősebbik fia, Claude ma az anti-regény egyik vérszegény művelője. Tájékozott, fiatal kritikus és esszéíró volt, amikor egy párizsi lap megbízásából fölkeresett minket a magyar tanulmányi központban. Nyílt szóval kezdte, fogalma sincs, kik vagyunk, hová tegyen, kikhez hasonlítson. Ránkjött a rosszalkodás. Darabosan mind azt hajtogattuk, hogy mi bizony amolyan „paysan du Danube”-ök volnánk. Kettős értelme van a kifejezésnek, jelent Duna-menti és jelent bárdolatlan parasztot. Hiszen tudja La Fontaineből, milyenek.

*Arcát, állát lepi bozontos körszakállá,
Fedi tömérdek szőre-szála,
Nagy medve, anyja még csak félig nyalta le ...**

Nohát ilyenek volnánk.

Aztán Illyés, lefegyverezve a fiatalember zavarától, megelégette a tréfát és szabatos franciára váltott át a faragatlan beszédről. Ma délelőtt a Louvreban jártunk, mondta, s ott ki-ki belenézett a tükrébe. Ő háromszáz év előtt Louis Le Nain, a parasztfestő lett volna: eddig írt munkáiban fölindulás nélkül, visszafojtott részvétellel próbálta elmondani a fölháborító valóságot; itt, a barátja az értelem megszállottja, mint háromszáz éve Poussin, akinek mértéktartó francia vonásai önkéntes római számkivetésben, kulisszahasogató olaszok között érvényesültek igazán. Most már körülbelül tudhatja, kik vagyunk odahaza. A két paysan du Danube.

Azt hiszem, ült a hasonlat. Parazsorsokon át látta a világot az egyik magyar, elkötelezett haragjában is hideg ábrázolásra bízva a vádat, kultúrákon átszűrve, de erkölcsi szenvedéllyel a másik.

Valamit hozzá kell tennem az említett múzeumi látogatáshoz. Többször benéztünk a Louvreba, amelyet a képek hosszú, háborús rejtőzése után még csak hevenyészve rendeztek el. Írói szemmel sétált: a korszakra valló előadásmód s a jellemre árulkodó portré foglalkoztatta. Hogy ennek, amannak ravaszul arcába vágta, azaz festette a művész, hogy kicsoda igazán, miféle förtelmes fajzat, pedig látszólag hízelgő a kép. Nézd, átkacsint a felfuvalkodott modell válla fölött! Különösen egy bajszos-fringiás-csakós-kokárdás nemzetiszínű majmon mulatott. Milhaudnak hívták, konvent-tag volt, a képet David festette. Valószínűleg elvtársi lelkesedéssel, rejtett irónia nélkül, hiszen maga is a Boldog Új Évezred megalapítása körül buzgólkodott. De az ecset túljárt fanatikus eszén, csakugyan leleplező a portré.

Elértünk Rembrandt képe, a fürdő Bethsabé elé. Nem szép test, a legjobb akarattal sem lehet ráfogni. Megereszkedett a has, súroláshoz szokott a kéz, viszerek fognak hamarosan kibomlani a lábszáron. Ez a nő gerjesztette gyilkos paráznaságra Dávid királyt s szülé neki Salamont? Holland cselédlány, mindig másokra dolgozott, nem ért rá magával törődni. De olyan gyöngéden van ráfestve a lélek romolhatatlan szépsége: odaadás, türelem, szelíd szó, alázat és engedelmesség, amire csak Rembrandt képes. Egy bibliaolvasó, érzéki, csődbejutott ember, aki még jobban eladósodott a szolgáló, hű szeretőnek, mint az uzsorásoknak. Illyés szótlánul leereszkedett egy székre s a szeme megtelt könnyel.

Claude járt közben, hogy édesapja fogadjon minket a lakásán. Nem emlékszem pontosan, hol lakott; elém villan az Auteuil-i viadukt, arrafelé, a jobbparton. Szobalány vezetett be egy köralakú, karzatos dolgozószobába; a karzaton mennyezetig értek a könyvek.

Megrendítő találkozás volt mindkettőnknek, talán azért is, mert felidézte baráti mesterünk árnyát. Hangszálsorvadás vagy valami más betegség miatt úgy suttogott Mauriac, mint Babits; szikár lobogása tehetetlenül küzdött a rokkant tolmáccsal. De éppen e küzdelem által hatott meggyőzőbben az izzó-hörgő suttogás, mintha francia módra trombitálva játszott volna hevületein. Utólagos bölcsességgel, a regényírói pálya folytatásának a tudatában ma már persze jobban értem a hatás mélyebb okát. Akkor volt születőben a regényíró utódja, őrszolgálati cikkeinek és könyveinek a szerzője, az a másik François Mauriac, aki sok olvasója és saját okos vagy oktalan ítélete szerint a maradandóbb. Egy keserű, de még mindig harcra kész öreg kereszties vitéz etikája sugárzott belőle. Ő vitte a szót Illyéssel a megalázott és legyengült Európáról, Kelet és Nyugat növekvő feszültségéről, noha alig ocsúdtunk fel a borzalomból. Mint egy darázs a ráfordított pohárban, dongott, dongott az ősi jobbagy kérdés odahaza, a romok között: kit válasszunk pajzsnak, gazdának, védelmező várúrnak, az Egyesült Államokat vagy a Szovjetuniót? Mohó kis vágyálmok ígézetében kikerülhetetlennek tűnt a választás; sors-rendelte kényszernek tartották, ami valóságosan csak belső megadás volt. Elképedésünkre lépten-nyomon föltették e kérdést a „győztes”, „szabad” Nyugaton is.

* Weöres Sándor fordítása.

(Csak Svájcban nem.) Kérdezték egymástól, kérdezték tőlünk s feleletet sem várva, felelni kezdtek lendületes dialektikával, heves monológokban. „Vajon Oroszország vagy Amerika közt kell majd egy szép napon választanunk?” — volt Malraux visszaemlékezése szerint Camus első kérdése hazatérő író társához. „Oroszország és Franciaország között kell”, válaszolta volna ő. Vajon nem csal az emlékezete?

Közben-közben óhatatlanul ráfordult a beszéd a katolikus egyházra is, amelyet — tudtuk — hű fia janzenista szigorúsággal figyel. Egyszer a minden franciában ott lappangó gallikán is kitört belőle, önkéntelen szellemi göggel, de humorosan. Illyés megemlítette, hogy láttuk Rómában XII. Piust; arcáról ítélve nagyon eszesnek véli. Jellemző e hitetlen ember tapintatára, hogy az olvasóinak elárult habozás után adós marad Mauriac válaszával a Franciaországi változatokban. „Nem írom ide eredetiben sem. Jobban meggondolva, ezt még így is holmi orvhalászatnak érezném.”

Rég meghalt a pápa, beszélhetek. „Enfin ... il n'est pas bête”, válaszolta Illyésnek. Ami, hozzátoldva a fejfölvetést a hosszú orr hangsúlyával s a suttogva is kifejező hanglejtést, úgy fordítható magyarra, hogy „hát ’iszen nem éppén ostoba.”

SOKAT jártunk színházba. Nagel, a magyar születésű kiadó bőven ellátott jegyekkel. Egyik este a színpad igazolta Brissagóban támadt gyanúkat, hogy Sartre az odavaló legény, Camus csak egzisztencialista iskoladrámákat ír. Még az ülepünk is beleizzadt a szorongásba a Temetetlen holtak előadásán. Francia gyötör benne franciát, fasiszta keretlegény fogoly ellenállót. Hol a törési pont egy megkínzott testben, van-e hüvelykzorítóban is ellenálló ereje az eszmének? A foglyokat kéjelgő, cinikus hóhéraik vezetik rá arra az önismeretre, amelyen megfordul szabad döntésük, hogy a szegényt válasszák-e — (leköpöm magamat, de megúszom) — vagy a halált.

Meglepett a franciák álszemérme. Sartre két darabját adták egy műsorban; ki volt pontozva a második címe:

La P..... Respectueuse. A tiszteletreméltó kurva. De mint magyar megfelelője, a Putain is közhasználatú szó, újabban megtalálható az iskolásoknak szánt kis Larousse-ban. Persze egész Párizs a Putain s nem a P..... Respectueuseről beszélt. Hogyan lehetett volna megoldani nyelvi pontokat? Hatósági titok.

Képtelen vagyok visszaemlékezni, hogy a Racine-rajongó és átköltő Illyéssel láttam-e azt a zajos estét a Comédie Françaiseben; úgy rémlik, vele. Megisméltődött a botrány a Bérénice minden előadásán. Tekintélyes vendég, Gaston Baty rendezte; ő volt a francia színházművészet megújításáról nevezetes Cartel négy tagja közül az egyik. Szakítva Nemzeti Színházuk törvényerejű hagyományával, önkényesen állította be a darabot. Bérénice egy helyen Titus császár karjába omlik.

Nyíltszíni csók Racineban?! Felért egy oltárgyalázzással. À 'Ollywood! à 'Ollywood! — zúgta a karzat és megszólaltak a kerepelők. Takarodjék a színésznő Hollywoodba. Mulatságos is, megható is volt, hogy éppen a fiatalság horkant fel a kakasülön az öregedő rendező romantikus szabadossága ellen. Alig tudták folytatni a színészek. S hátra volt még a java. *Hélas!* — sóhajtja Antiochus a végén, de a sóhaj egyúttal záró rím, ezzel a rímmel csattan el az elégikus tragédia. Baty rendezésében Antiochus lassan átment a fél színpadon s az ajtóból visszafordulva mondta, hogy ... Azaz mondta volna. A franciák nem bírták elviselni a felelő rím késedelmét, megalázta őket, mint egy zenei coitus interruptus. Még útban volt a boldogtalan színész az ajtóhoz, mikor egy hang kifakadt a karzaton: hélas! S nyomban itt is, ott is hélas! hélas! hallatszott önboldogítón, a kínzó rím- feszültség feloldására, hélas! hélas! a kakasülő népe saját ajkán élte ki a záró rím gyönyörét.

Nem volt ehhez fogható ricsaj 1934 óta, amikor a Népfrent politikája szolgált kanócul. Fasiszták és antifasiszták rendszeresen tüntettek és összeverekedtek a Coriolanus előadásain, népgyűlési stadionná vedlett át a tisztes színház. A végén be kellett tiltani. Csudálkozott s nyilván mulatott volna Shakespeare; ilyesmi egyszer sem történt meg vele, amíg élt.

Marivaux és Musset egy-egy játéka párba fogva szerepelt, egy estén. Eleinte olvadoztunk a gyönyörtől, lám —

*tudjuk mi rég, mily könnyű,
mit mondanak nehéznek,
és mily nehéz a könnyű,
mit a medvék lenéznek.*

Hosszú feszengés lett a rövid lelkesedés vége; szép, szép e szellemi ballettáncosok acélos könnyedsége, de ereszkedjenek le aprózó lábhegyükről a talpukra is, járjanak, botoljanak olykor, medve módra!

Színházi esték után már úgy tértünk vissza a negyedbe, mint takargató falunkba. Párizs vándorló szíve, elmozdulva két háború közti fészkeiből, a Montparnasseról, akkor állapotodott meg mindmáig a Saint-Germain-des-Près tornya alatt. Tanúi voltunk, hogyan teremt a város pár utcakereszteződésből világközpontot, amelyről sóhajtvá-óhajtvá beszélnek Stuttgartban, Chicagóban, Tokióban, Ankarában és Budapesten.

Guillaume Apollinaire, a költő nevét viseli egy kurta utca a Flore és a Deux-Magots kávéház mögött. Fiatalkori cimborája, Léo Languier a negyedbeli Rue Saint-Benoît egyik házának volt őslakója, a legfelső emeleten. Fehérsörényes oroszlánfej bukkant fel az ajtórésben, mordan rámszólt, hogy kerüljek beljebb. Könyvekkel, képekkel, rajzokkal voltak kitapétázva a falak. Elmondta, hogy azelőtt fillérekért lehetett fölcspíni ócskásoknál, a bolhapiacra Corot, Delacroix, Millet s Daumier vázlatot, kisebb mesterek jó festményeit is, — hogy tetszik ez a Georges Midhel? Drámai világítású, zord tájkép volt a Montmartre akkor még lakatlan északi lejtőjéről. Vagy ez a fej? Couture csinálta, Manet tanára. Észrevette arcomon az elképedést s kifakadt. Ne abból ítéljek, hogy Manet a faképnél hagyta mesterét. Ha ott hagyta, nem azért tette, mert akadémikus volt a tanár és forradalmár a tanítvány. Manet — forradalmár? Ugyan! Az a párizsi gavallér majd megveszett, hogy becsületrend virítson a gomblyukában.

De hiszen ott virított Delacroix és Corot kabáthajtókáján is! Szerencsére idejében elharaptam a szót. Kigyulladt az agyam, meg tudtam volna ölelni a morcos öregurat szenvedélyes lokálpatriotizmusáért. Corot e balparti negyedben született, a hatodik kerület határán, Delacroixt pár utcával arrébb, a műterméből temették. Falujabeliek és hasonszörű remeték voltak mind a ketten. De Manet? A jobbparton lakott az a hasztalanul stréberkedő világfi, idegen volt!

Búcsúzáskor megkérdeztem, jöhetnek-e megint, ha legközelebb Párizsban járok. Hogyne, hogyne, felelte hitetlenkedve, csak kérdés, itt talál-e még. Legközelebb egy emléktáblát talált a házon az emigráns, mikor firenzei munkahelyét londonira cserélve, megállt Párizsban.

A RUE JACOB volt megszokott mesgyénk a Flore és a Deux-Magots kávéházba menet. Abban a kettőben úgy-ahogy fűtöttek. Hibátlan tizenharmadik századi utca, Voltaire prózájához hasonlít a házak ismétlődő szép arányossága, tompa fehér színe, tiszta metszése. Állát egy régiségbolt belső ablakpárkányán nyugtatva, egy hegyesorrú, borzas kutya naponta mozdulatlanul szemezett velem Vespasianus császár színes márvány mellszobra alatt, mintha ő lenne a bolt legősibb kincse, maga a bebalzsamozott egyiptomi kutyaisten. Megállított Janvier úr antikváriuma; barokk bonctani atlaszok, ódon sárgaréz műszerek voltak kitéve, üvegbúrákban különböző sebességgel pörögtek tengelyük körül azok a pilleszárnyú, finom fémvázak, amiket éjjel-nappal hajtott a rájuk vetülő fény.

1940 telén az utca végén laktam, a Duna hotelben. Farkasordító hideg volt, az elsötétített város lapítva várta, mikor ugrik az ellenség. Csak ugorják, egyenesen a halál torkába! Mert elvakult hittel annak vélték a legendás Maginot vonalat. Baljóslatú, furcsa szélcsend uralkodott a nem várt villámkatasztrófa előtt. „Drôle de guerre”-nek hívták a franciák ezt az időszakot, a szó átment a történetírásba. A szálloda egyik lépcsőjén én jártam föl, a másikon a menekült lengyel kormány. Pár hónapja érkeztek Párizsba, némi kerülővel.

A háború után ebbe az utcába is beleharapott a negyed növekvő éjjeli láza. Juliette Greco kibontott fekete hajjal keretezett, szabálytalan, szép arca volt az új női jelkép, az örökké megújuló Éva legfrissebb reinkarnációja. Havonta máshoz hasonlították: sziú indián, kalózhajó orrán fekete szobordísz, a zászlótartó, sovány Bonaparte az Arcole-hídon s nem tudom, még kicsoda. Pincékben énekelt, mintha még tartaná a légi riadók; e pincék népszerűsége fordítva aránylott térfogatukhoz s egyenes arányban állt a füsttel és mélységgel. Annál jobban énekelt, minél arrogánsabb volt. Minél franciább.

Bartha László és Szalay Lajos a Cabaret Vertben tanyázott esténként, azon az utcarészen, amelyre a Rue de Furstemberg nyílik. Pár lépéssel arrébb volt Angliához címzett, olcsó kis szállodájuk. Azóta megrangosodott; az ötvenes években csudás kozmetikán esett át az egzisztencializmus kútfejéhez csődülő amerikai zarándokok befogadására.

Egyszer, a Marseillaise című lap kérésére átjött hozzánk Bartha László, hogy lerajzoljon Gyomai Imre rólunk szóló cikkéhez. Mint Brassai vagy Tihanyi, a süket festő, az ágrólszakadt, csinos, erdélyi újságíró is naponta a Montpamasseon virrasztott a két háború között. Egy délből arra ébredt, hogy gazdag ember, mert

valami gyapot vagy dohány király lánya volt a szegény diáklány, akit fülig szerelmesen és gyanútlanul feleségül kért egy kávéházi asztalnál.

Aznap korán elpárologtunk vidékre, úgy rémlik, Chartresba, a rajz viszont rögtön kellett. Szalay rábeszélte, hogy csinálja meg fejből, akkor lesz igazán jellemző. El is készült a két portré, meg is jelent, nekem tetszett a magamé, nem tudom, Illyés hogyan vélekedett a magáérol. A maradék szálakra ritkult hajzat volt rajtuk a közösen s állítólag igazán jellemző.

Szalay Lajost tisztogató harag fűtötte az emberek hitványsága ellen és — sűrű váltással — rettentő szenvedéseik miatt. Felvonta ívelt szemöldökét, gonosz világ! szerencsétlen világ! sanyargatott világ! Mint a legtöbb erkölcsi maximalista, ő sem tudta, hogy a sok közül melyik hibát kérje számon hamarább a kontáru tervező Istentől.

Önmarcangoló magyar volt. Gondoljuk csak meg a szót, a magyar úgy vigad, hogy *mulat*. Hajtja, *mulatja*, kergeti *múlni* az időt, mert nem tud vele mit kezdeni. S hogyan lehet leghatásosabban mulatni? A halállal. Meghalni, azt tudunk. Virtussal, azaz gyáván. Negyven-ötven évig tartó szakadatlan, szívós munka elől szokunk meg a virtuos halálba. Elhallgatott; úgy festett némán, mint Ádám, aki most értesült Káin rémtettéről.

Illésünk és Jónásunk már volt, most itt a sáskaevő, szörruhás Keresztelő Jánosunk, gondoltam tetszéssel. Sütött belőle a nemes harag. Amely szikrázva, prűszkölve testével fedezi a szidalmazottat kések és golyók és önnön vétkei ellen.

Bartha László csak mosolygott hozzá, testhez álló, ártatlan mosollyal; belőle meg sütött a Bűnbeesés előtti harmatos öröm. A paradicsomban ébredt minden reggel. Komor magyar, derűs székely; ha igaz az egyik, vajon igaz a másik? Ők azonban éppen egymást érezték igaznak. Elválhatatlan barátok voltak.

Irodalmi vagy történelmi emlék tapad a legtöbb házhoz a Rue Jacobban. Gyanútlanul haladtunk el az egyik alatt. Többször eltöpreng Illyés Gyula a Franciaországi változatokban, hogy miképp lehetne áttörni a nyelvi válaszfalon, betörni legalább líránkkal valamelyik nagy nép irodalmába, tudatába. Csak így adható tovább kincsünk a világnak. Nyomta lelkét a feladat, meghányta-vetette magában, beszélt róla francia barátaival, de kishitűn. Tíz-húsz költő kellene a versek átmentéséhez idegen közegbe, ha ugyan átmenthetők. Mit érnek a jószándékú Dupont urak! — azokból volt már elég, úgy hevernek halvaszületett magyar versantológiák a francia irodalom csataterén, mint kiégett tankok. Sohasem sült el az ágyújuk, lövést sem kaptak, magukban égtek ki, belső rövidzárlattól.

Nem gyanította, hogy tizenöt év múlva a Rue Jacob egyik házában fogja Gara László rohamra szervezni a nagy áttörési kísérletnél negyvennyolc francia költőjét — Bonnefoy, Bosquet, Chaulet, Emmanuel, Feuillade, Follain, Frénaud, Grosjean, Guillevic, Rousselot a sorban — hét évszázadnyi magyar vers élén. Abban a házban székel az *Anthologie de la Poésie Hongroise* kiadója, a Seuil. Tizenkét Illyés vers van a gyűjteményben, hat költő fordította. Az első nem szorult fordításra. Franciául írta, 1924-ben és Éluardnak ajánlotta.

ROKONNÉZŐBEN járt. Zsozsónál, a testvérbátyja fiánál. Mint nekem Rómában, neki Párizsban és Bordeaux környékén vannak latin-európai rokonai. Bátyja somogyi halállal pusztult el fiatalon, nemsokára utána halt a tündéri francia feleség s a féltékenykedő nagyszülők megosztottak a két árván. Valóságos népmese a folytatás. Magyar lett az egyik testvérből, francia a másiktól, sohasem látták egymást, nem tudtak volna szót érteni, ha találkoznak. Illyés elmesélte, hogy mennyi baja volt az iskolában Jancsinak, a magyar öccsnek, édesanyja ékes francia nevével. „Tran ...?... Tran ...?... no, betűzd csak, édes fiam”; megtudta viszont francia öccsétől, hogy annak épp annyi baja volt a katonaságnál zengzetes magyar szülőhelyével: *quoi? . . qu'est-ce que vous ditez? ... épelez donc ce drôle de nom!* Szemmelláthatón mulattatta a párizsi fiút a két nyelven közvetítő dunai nagybácsi szerepe.

Párizs egyébként sem volt neki csupán irodalmi emlékek hűtőháza. Ifjúsága forró tündérszigetén kötött ki újra. El-elűnt olykor, mintha titkos találkára menne. Hol járt, a Rue Budéban? — kérdeztem. Búbajos verset írt volt arról a diákkori verébfészekről az eresz alatt, Szent Lajos szigetén. Messzebb, jóval messzebb,

* Illyés hatvanadik születésnapjára Szalay Lajos hatalmas erejű, ihletett rajzokat készített néhány verséhez az Új Látóhatár 1962-es különszámának. Bartha László rajz-portróját közli a *Poètes d'aujourd'hui* című Seghers sorozat Illyés kötete.

felelte. Bejárta magában a mozgalom színhelyeit a Szent Márton csatorna körül és Belleville proletár magaslatán, szétnézett azon a kietlen s mégis szívderítő tájon, ahol szombatonként tejfölös, de ékesszóló szájjal ő volt lógó bajszú, ősz magyar szakmunkások francia nyelvoktatója. Bolond napjai Bretonnal, Crevellal, Aragonnal, Tzaravall, Soupaultal a szervezetben végződtek; önképző, fanatikus apostolok között melegedett a jövő képeinél. Néhányan arra készültek, hogy a küszöbről bejutnak valahogy a szentek szentjébe: a burzsoá Párizs vörös övezetéből az új szocialista Jeruzsálembe, Moszkvába. Nincs nagyobb emberi hőség annál, amit egy nyílt, ifjú elme gerjeszt magában világtisztító eszméssel. Különösen, ha egy lány tekintete szítja.

Hol az a régi lány? Elejtett szavaiból úgy vettem ki, hogy seholsem találja.

Egy nap huncut szemmel, de zavartan megkérdi: a hotelben ebédek-e. Ide vár valakit, örülne, ha maradhatnék. Meghívta Gara Lászlót is. Hát mégsem költött figura a szép kalapvarró lány! Mert addig egy kicsit annak képzeltem Orosz Annát.

Jól megnéztem az ebédnél. Furcsa, hogy barátja hajdani lányszerelmét a másik férfi is a változatlan, régi lánynak látja, ha igazán nagy volt a szerelmük. Domború, magas homlok, mogyoróbarna, meleg szem, „amilyet Wesselényi és Ady hordott”. Párizsi regényében Partiumbéli szemnek mondja Illyés. Az a nyájas tartózkodás, a férfinem iránti félig engedelmes, félig dirigáló figyelem jellemezte, ami a jófajta, házias francia nők sajátja.

— Földik vagytok, ő is erdélyi, dési — édesgetett a beszédre Illyés. De az asszony franciául szabadkozott, hogy Désről bizony már alig-alig maradt emléke. Arra a szép vártemplomra sem emlékszik? A karcsú tornyával, a piacon. Bizony nem, arra sem emlékezett.

Gara László elmondja,* hogy 1926-ban néhány francia és emigráns magyar barátjával kemény fába vágta a fejszét, előfizetéses alapon nekilátott egy francianyelvű magyar antológiának. A névsor Adytól húzódott Illyésig, aki hazaköltözése előtt lelkiismeretesen résztvett a tervező s előkészítő munkában és csupán két versének a fölvtételét engedélyezte. Száműzetésem keserű éneke volt az egyik, Anna a másik. (Eredeti címén: Föld alatt.) Minden ment jól, amíg Gara fenn nem akadt egy írásjel nélküli, csupa kisbetűs soron: *Így őrzöm gyermekem anyját névszerint orosz annát. A szürrealisták még görög versmértékben is hadat üzentek a nagy kezdőbetűnek.*

Eltűnődött. Ha szó szerint vehető a „névszerint”, akkor orosz nyilván vezetéknév, maradian úgy írják, hogy Orosz. De föltételezhető-e a tartózkodó dunai parasztról ilyen fokú nyílt beszéd? Hiszen magánügyeivel sohasem hozakodott elő. (A gyermekben persze senkisémet hitt, arról a céhbeliek rögtön megszagolták, hogy csak polgár-pukkasztásnak van szánva.) Hosszú fontolgtatás után Gara a nemzetiség mellett döntött: *ainsi je veille sur la mère de mon enfant nommée Anna la russe.* Anna, az orosz. Megmutatta a fordítást a költőnek, aki — mint írja — gondosan elolvasta és udvariasan megdicsérte. Helyes volt hát a kisbetűs szó értelmezése, szerzői áldással ez a verzió jelent meg a gyűjteményben. Gyanút csak évek múlva fogott, amikor először került szeme elé a 9, Rue Budé című vers.

*Egy Kuttyánszky Liza nevű lengyel nőbe
voltam szerelmes, majd Germaine Joyeusebe,
majd Odette Lacostebe, Levinson Lujzába,
Manon De Chambarba, Marie Trépinardba,
s a legszebbe, a szép kalapvarró lányba,
Orosz Annába és annak hűgába
és emlékezetből Leveszy Pannába,*

legtöbbjükbe, sajna, egészen hiába.

Orosz Annába, nagybetűvel! Azon az ebéden történt meg a szembesítés. Más nevetett volna, de ismerni kellett Gara Lacit. Orra a leves fölé konyult, úgy evett, mintha minden kanállal hatalmas gombócot kellene lenyelnie. Amit húsz éve gyúrtak s azóta megkövesedett.

* Az ismeretlen Illyés. Occidental Press, Washington, 1965.

De mire a történet végére ért, már ő is mosolygott. Mert elmondta, mihelyt kettesben maradtunk ebéd után. Elkísértem lakásáig a 29, Rue Surcoufban, amelynek legendásan roskatag lépcsőit annyi magyar menekült és francia költő róta le s föl 1956 után.

OROSZ ANNA első férje elesett a spanyol polgárháborúban. S találkozott Illyés egy másik régi barátnővel is, egy francia orvosnővel, aki szintén ott vesztette el az urát. Micsoda mézárszék volt Spanyolország!

Régóta sejtettem, hogy mint a bűvár, régi magyar nép, lehúzódom lápok mélyére, ő is sokat tud, amiről hallgat, amit nem könyvekből, hanem veszélyekkel szokás megtanulni.

Lyukas esténk volt. Üldögéltünk a szobájában, két egyenes hátú, kemény, vendégriasztó széken, előredőlvén, mintha tűzbe bámulnánk. Kabátostul, mert csak pár luxushotelben fűtöttek azon a télen. Egyre jobban oldódott a nyelve; az volt az érzésem, önmagához beszél hangosan. Meglepődtem. Gyötrő belső nyomás alatt vallani látszott valakinek, aki nem faggatja. Temetőkről, Temetetlen Holtakról, eltűnt lábnymokról. Kivérzett a harmincas években a szabadság élcsapata, a legkülönbek estek el önként a fasizmus próbaharcterén, odalenn. Több barátja harcolt a nemzetközi brigádban. S nem volt elég szemben az ellenség, hátulról az elvtársak irtották őket. A forradalom pecérei a forradalom költőit. Petőfi hány lelke pusztult el hiába Katalóniában, az aragoniai fronton és ... és ... máshol, nemcsak ott. Nemcsak ott!

Hirtelenül eszembe jutott oroszországi utazása.

Hallgatott a nevekről. Még azon a gyónó éjszakán is megőrizte óvatos fegyelmét. Hányan járhattak eszében? S kik a hősök és hóhéraik, a töretlen és megtört gerincűek közül? Vajon gondolt a Komintern katalonai megbízottjára, aki Pedro fedőnéven összejátszott a barcelonai orosz konzullal a független anarchista gyilkolásában? Módszerét később máshol is alkalmazta. Ő hívta be 1956. október 23-án hajnalban Székesfehérvárról az orosz tankokat, ő kezdett lövetni aznap este a Magyar Rádió előtt.

Éjjel kettőig ültünk a láthatatlan tűznél. Ez az ember lépte le a vallásháborúk hosszát a genfi emlékfalnál. Kardos Tiborral évődve-vitázva ez az ember fordította visszájára az üdvtant a római Magyar Intézetben. Lassan áradni kezdett testemben valami boldogító melegség a fölismeréstől, hogy mennyire becsülöm és szeretem. Itt ül egy ember, akit talán kiköp a Történelem, de befogad a szív örökkévalósága. Itt ül a vérontástól irtózó forradalmár.

Hónapok óta naponta együtt voltunk. Magunk sem tudtuk volna okát adni, de szótlán kézszorítással váltunk el azon az éjszakán.

FEBRUÁR TIZEDIKÉN aláírták a magyar békeszerződést a francia külügyminisztérium óratermében. Ugyanaznap volt a bolgár, finn, olasz és román szerződés aláírása. Némajátékkal, mert a küldöttektől megtagadták az utolsó szó jogát.

Akkori követünk, Auer Pál szíves segítségével bejutottunk tanúnak az óraterembe. Helyet szorítottak a kísérek között egy diplomáciai kocsis hátsó ülésén; ha szerencsénk van, a rendőrök nem igazoltatnak a rácsos kapunál. Tisztelegve engedtek át.

Illyés megemlíti, hogy én unszoltam, próbáljunk szerencsét; képzelje el, mondtam, ha szemtanúi beszámoló maradt volna Kazinczy vagy Berzsenyi tollából a pozsonyi békéről. Kiss Jánoséból, felelte somolyogva.

Nem bántam meg a rábeszélést. Ki ne emlékeznék olvasói közül a jelenetre, mikor az altiszt szertartásosan kihámozza téli kabátjából s előbukkan a kordbársony művészgúnya. A Franciaországi változatok egyik fényes fejezete; a könyv másik öt bravúrja, azt hiszem, a Vámos, az irodalmi üzem a Flore kávéházban, látogatásunk Mauriacnál, Aragon a hivatalában s amit Illyés a francia hangokról ír.

Bidault külügyminiszter elnökölt egy nagyon hosszú asztalnál. Később elbukott a De Gaulle elleni harcban, emigráns lett belőle. Messze ült tőlünk s újságot vagy nyomtatott jelentést olvasott — tudósít Illyés; én megesküdnék, hogy újság volt a kezében. Nyeglén viselkedett. Az ajtó felőli teremrészbe szorultunk, félszáz újságíró, rádió- és fotóriporter közé. Feltűnt, hogy az asztal felénk eső, keskeny oldalán négy példányban ül ugyanegy férfi. Mintha vastag, kerek fatönről lefűrészelték volna, collstokkal mérve, négy egyforma darabot s utána egyenként beöltöztetik feketébe. Vajon ez lesz az Új Ember mifelénk? — gondoltam elborulva.

Az országok nevében párizsi nagykövetük írta alá a szerződést. Tisztán emlékszem Duff Cooperre, mert érdekelt nem a diplomata és politikus, hanem a jó író. Szálas ember volt, kihívón arisztokratikus, kissé hajlottan járt s idősebbnek látszott a koránál. Ami elég gyakran megesik fehérbőrű aranyszőke típusal, ha őszülni kezd. Királyi fattyú volt egyik őse, a dédanyja vagy szépanyja, de lehet, hogy réveteg dignitását fejedelmi vérén kívül emelte a szőlő leve is; emlékiratai szerint kedvelte minden alakjában. Laza méltósággal sétált az okmányhoz.

Egy asztalon feküdt a szerződés, az órateremhez árkádokkal csatlakozó galériában. Fényes múltja volt az asztalnak, két király használta, XIV. és XV. Lajos, majd a Közjóléti Bizottság a nagy forradalom alatt. Díszítését akkor módosították, frígiai sapkákra cserélve a Bourbon liliomokat. De hivatása nem változott, elfogató parancsot, hadüzenetet, halálos ítéletet láttamoztak a lapján.

Megvolt a véleményem a békéről. Cinikus előkészítését akasztófahumorról kicsúfoltam Szerény javaslat című kis szatírjamban. Darvas József nem merte közölni a Parasztpárt lapjában, de rögtön lenyomtatva egy jobb sorsra érdemes hetilap, az Új Magyarország. Egyszer utazom villamoson a leszakadt Lánchíd felé, szemközt egy férfi röhögve olvassa a cikket. Olyan zavarba ejtett az egyoldalú, szemérmetlen intimitás szerző és olvasója közt, hogy arrébb húzódtam.

Most sem hallgattam. Hármában hagytuk el az óratermet, mert csatlakozott hozzánk a fényképész. Ő volt az, akinek a Kék Duna különszobájában készült felvételei, fuccs! utolsó darabig elromlottak. Joviális fickónak néztem. A kép: kép, tegnap egy hídatavás vagy kivégzés, ma egy társasébed vagy békeszerződés, holnap egy lokáljelenet vagy gázolás. Csak sikeres előhívásuk érdekl.

Illyés ballagott középen.

A Rue Saint-Dominique s a Boulevard Saint-Germain sarkán volt egy régimódi, bádoggellenzős körvizelde, amit a római császárról vespasiennenek hív a francia. Sajnos, lassan kihál a párizsi utcákról ez a szerény, de jellegzetes dekoratív elem.

Illyés megállt.

— No, társuljon be.

S egy villanásra megszorította a karomat. Beállt a bádoggelaván mögé, hármás rekeszéből a szélsőbe. Annyira hatott rám a szorítás, hogy inger nélkül követtem a középsőbe. Lábunknál bugyborékolat az öblítő víz. Nem hajolt át, hangját sem emelte föl. A fényképész a sarkon várakozott.

— Vigyázz a szádra. Vigyázz minden szóra.

Azon az őszön a minisztérium beutalt két hétre az üdülővé nyilvánított sárospataki várba, hogy befejezzek egy könyvet. (Rossz volt s abbahagytam.) Éppen akkor járta be Rákosi Mátyás a Hegyalját, beszélni készült Patakon is. A vár előtt többől lefűrészelték egy óriásfa hosszan kinyúló, büszke ágát, hogy elférjen a lombok alatt a környékből becsődített nép lelátója. Korareggel rámkopog egy rendőrtiszt, sose zavartassam magamat, csak szétnéz, formáság az egész. Szobavizsgálatot tartott. Újra kopognak, belép a párizsi fényképész. Most hallotta, hogy itt vagyok, éppen csak bekukkant, hogy köszöntsön. Joviális ábrázatán megint egyik fülétől a másikig húzódtat a szája. Asztalomon állt a kávéfőző, mit volt, mit tennem, ott marasztaltam egy feketére. De lelke volt az okos kicsi masinának — vagy nagyobb jelleme, mint nekem —, megszimatotha, miféle ember a látogatóm. Máskor kitett magáért, aznap köpedelmes, szürke zaftot pökdösött a csészékbe.

KÓVÁLYGOTT már a levegőben a közelítő tavasz. Feladtunk a vasútra három kis láda könyvet s pakoltunk. A hosszabbik úton kellett hazatérni, Svájcön és Ausztrián keresztül, mert Németország övezetei még le voltak zárva. Fiatalságunkban többször megtettük ezt az oda-vissza utat a Keleti pályaudvar és a Gare de l'Est között. Fapadon. Azóta ülepünk alatt is demokratizálódott a világ, feltöltötték s bevonták a harmadik osztály üléseit. S átkeresztelték másodiknak.

Illyés már úgy viselkedett, mintha egész életében hálókocsin utazott volna. Megtörtént a teljes és végleges birtokbavétel. Gyöngyösi János külügyminiszter utazott a szomszéd fülkében, fáradt s levert volt, ritkán mutatkozott.

Második este az éjjeli lámpánál olvastunk, ő az alsó, én a felső ágyban. A Válasz egyik száma volt nálam, az, amelyik Németh László Széchenyi drámáját közölte. Mekkora tehetség! — szóltam le egyszer. Tehetség? — lángész, szólt vissza. S elbeszélgettünk, hogy noha Németh darabjaiban valamennyi

számottevő figura az ő dúsitott, metafórikus nyelvén beszél s szinte lépésenként képek hőforrásai fakadnak, mégis átlendül a rivalda szakadékán: jó színház is, amit csinál, nemcsak irodalom. Eszményeit igazolja, a görögöket és Shakespearet, akik rituális és nem hétköznapi nyelvükkel gyúrnek maguk alá.

Észre sem vettük, hogy áll a vonat. Váratlanul fölrandult az ajtó. Szórkucsmás katona állt a nyílásban, majdnem teljesen kitöltötte. Felkönyökölttem. Válla fölött ki lehetett látni a folyosóablakon. Hídon vesztegeltünk, fénylett a vasszerkezet a havas esőben. Az Enns híd volt, a közepe. A szovjet övezethatár.

Átadtuk az útleveleket a katonának. Forgatta, ide-oda lapozta, csóválta a fejét, aztán elkezdett ingerülten magyarul s mutogatni. Lejárt valami rózsaszínű cédulánk, elfelejtettünk meghosszabíttatni Párizsban. Szálljunk le, kövessük. Itt csak fekvősztrájk segít, gondoltam, nagybetegnek fogom tettetni magamat. Illyés megpróbált kezébe tukmálni egy üveg francia konyakot. Visszautasította. Erre beszólt Gyöngyösi Jánosnak, de ő sem boldogult vele, miért is boldogult volna jobban az orosz határőrrel egy magyar külügyminiszter, mint egy magyar költő. Hideg az éjszaka odakünn, kínáld csak tovább a konyakkal, tanácsolta s búsan visszahúzódott. Én ugyan le nem szállok, morogtam Illyésnek, de azért nem voltam olyan biztos magamban, ő meg kezdte már húzni a nadrágját.

A katona váratlanul legyintett s visszaadta a két útlevelet. Győzött a parasztlegényben az ember a nagyhatalom fölött. Amelynek ő volt e hídon a teljhatalmú, fegyveres megtestesítője. Indult tovább, de Illyés elkapta a karját s megkínálta egy csomag francia cigarettával. Egyet húzott ki. Aztán rámnézett s vigyorogva kihúzott még egyet. Ketten voltunk, ketten kínáltuk meg.

Anyegin se csinálta volna elegánsabban, dörmogte Illyés s lekattintotta az éjjeli lámpát. Csizmás léptek csikorogtak a sín mellett, a síkos kavicsokon, egyébként iszonyú csend volt. Feszülten hallgatóztam, hátha mást gondol s visszajön értünk? Megrázkódott a vonat s mozogni kezdett.

*Vonat kereke, hallod,
rab vagy, rab, erre kattog ...*

*.....
vonat kereke, hallod,
rab vagy, rab, erre kattog ...*

*.....
vonat kereke, hallod,
rab vagy, rab, erre kattog ...*

Hallottam, hogy Illyés sokáig forgolódik. Egyre gondolhattunk. Hogy nem győzhet mindig s mindenkiben az ember a nagyhatalom fölött.

MEG-MEGFORDULOK a hunok útján. Végigballagok a Szent Márton csatorna mellett, áldogálok a Rue Jacob sarkán, benézek Chiassóban az állomásra, feketézem a járdán a római Tre Scalini előtt. Várok. Várom, hogy jöjjön. Eltakarja a sarok.

Egyszer csak jön. Ráismerek favágó lépteire. Mintha mérné a reformátorok emlékfalát. Jön a völgyön át, szemben Füreddel. A fején micisapka.

Egy koca dörgölőzik a parti szilfához. Közel a tóhoz, a sáros ösvény két felén hever a csorda. Zümmög a langyos reggel. Egy ló ázik térdig a vízben, ráncolja a hátát, hátra-hátrakap, bögölyök után. Körülrepdesi egy fehér lepke, aztán eltűnik a nádas irányában. Lekaszálták a levendulát az oldalban, légy után szökdösnek a halak. Nagy meleg lesz ma.

Illyés közelít, törli a száraz ágakat a szalonnasütéshez. Töröm én is, szisszenve. Kesztyűt a kényes urbánusnak, fél a tüskéktől! De ő meg, a népművész ragaszkodott a tányérhoz és ezüst evőeszközhöz, mikor csepegni kezdett a szalonna a nyárson.

Mozdulatlanok a nyárfalevelek, csak apró madarak surrogása hallszik. Majd egy tompa dörrenés a távolból. Robbantanak. Ha felállok, kicsit arrébb megyek és széthajtom az ágakat, meglátom a szemhatáron a Badacsonyt. Lebeg a víztükrön, mintha nem festve, csak lehelve volna.

Mikor volt, most van? Az az idő sem múlik el.

KÉZFOGÁSOK

A LÉPCSŐ tetején várt. Szűk és meredek a lépcső a londoni istállóházakban; szénapadlásra, kocsislakásba, szerszámokhoz vitt föl az utcáról hajdan, amikor földszintjén még lovak álltak. Mews az efféle pogácsaház neve, az utcáé is, amelyben sorakoznak. Nagyzolás a szó, nem utca, csak gyermekkuckó. Ha elmerülne a sziget az angolok lába alatt, szívük szerint Lilliputot választanák új hazának.

Aznap jött meg családotul s hamarább ért hozzánk, mint én haza a hivatalból, gazdaként ő fogadott. Egy ideig lefogta nyelvünket a hitetlenkedő öröm, küszködve szakadtak föl az első szavak mindhármunkból. Ott volt Szabó Zoltán is.

Később átadta a vörös poharat. Zöld koszorúban fehér kettős kereszt s négy pója világít az oldalán. A fényre tartva kibetűzhető az országcímer fölött a halvány körírás: Éljen a Haza. Ezernyolcszáznegyvennyolc táján önthették.

A British Council hívta meg két hétre. Pár napot Skóciában töltött, Robert Burns szülővidékén, látta az Ayr feleselgető hídjait.

*Volt az Ó Hid vén ó-pikt származék,
csúnyítá arcát gót kor ránca még,
víjt az idővel, látszott, rég csatát,
de állt keményen még minden csapást.
Volt az Új Hid öltönye újdoni,
szabta bizonyos Adams, londoni.
Kezében öt gyöngysíma gyertyaszál,
ékes fején a haj gyűrűkben áll...*

Még kitartanak jégtörő pillérek, de a táj nem olyan idillikus, amilyenek Burns ismerte és kötődő szeretettel megénekelte az ipari forradalom küszöbén.

Hónapokkal előre Illyéséknek a vendégelő szervezet, nekem az Angol Rádió véletlenül egy napra s egy helyre foglalt szobát Stratford-upon-Avonban. Éppen beköszöntöttek a tündökletes októberi napok; bízni a szigeten leginkább azokban lehet. Jól megnézte Hathaway Anna, a későbbi feleség zsúpfődeles „kunyó”-ját a határban s az egykorú Hall és Harvard házat. John Hall, a költő kisebbik lányának, Zsuzsának volt a jónevű orvos férje; a Harvard házban lakott a tengerentúlra vándorolt egyetemalapító lelkész édesanyja, aki — mint süldő lányka — elégszer láthatta rézsút szemközt mutatós, új házában a vagyonosodó költőt. Mert Shakespeare rendszeresen hazajárt, hogy szaporodó aranyait megbízható, honi területen hizlalja.

— Hja, gyermekjáték volt lekenni azt a harminc... harminchány? ...

— ... harminchat..

— harminchat darabot, ha *innen* jött! —mondta a szülőház és az iskola láttára.

A tréfa megilletődött tiszteletadás volt egy középkori mezőváros kultúrájának. Shakespeare életében a disznó- és juhvásárokról Sertés utcának hívták Stratford egyik ütőerét, Juh utcának a nyolcliku hídhöz vezető másikat; iskolája, ahol a Biblia és szentbeszédek mellett Ovidiust, Cicero, Plautust olvastatták, átkandikált a Sertés utcába.

Az öreg épületeket vizsgálva, ott tudtam meg tőle, hogy patics a neve annak az összefont vesszőfalra vert habaréknak, amellyel kitöltötték a favázás házak gerendaközeit. Száradás után bemeszelték, abból lett a melegtartó, jó szobafal az Erzsébet-korban.

* Az Ayr hídjai, ford. Illyés Gyula.

Búcsúzás előtt látott egy másik hidat is, a Temzének azon a tündéri szakaszán, amelyet Jókai bizonyára elkeresztelt volna angol Tempe-völgynek, hogy szépségét e regényes görög szóval is megfűszerezze. S a látványtól nagyot ugrott a szíve. Szabó Zoltán biztatta föl a kirándulásra, ő vitt ki minket a kocsiján.

Windsoron túl, Marlowba. Kanyarodik egy nagyot lábánál a folyó, hatalmas fák borulnak a zsilip fölött a zúgóra, virágsövény szegi a partot a pázsitos kertek alján, a hídlábhoz húzódó öreg temetőben rózsák és csipkerózsák virítanak, ciprusok engedelmével a keskeny, álló sírtáblák között, messzebb cédrusok terülnek vérbükkök fölé és csendesen úszva elő-előbukkannak a híd alól a királynő gyűrűzött hattyúi, szellőnek se mondható fuvallat borzolja pihetollukat. A kép nem lehetne angolabb. Marlow függőhídján, akárcsak a budapesti Lánchídon római diadalívvé van kiképezve a két járomtorony. William Clark tervezte ezt is. Alkotásairól nézte le, mérte le, társaságában a Temzén hajózva Széchenyi István az első állandó pest-budai hidat, ahogyan Naplóiban olvasható. Clark műszaki remekei közül csak ez az egy maradt meg a londoni körzetben. Csoda, hogy áll; alig tudta megmenteni a helybeliek ragaszkodása egy minisztériumi ügyosztály romboló szándéka elől. Úgy ültünk a Tökéletes Horgászhoz címzett partmenti vendéglőben, hogy a meghatódott ember az asztaltól egyenesen ringó testére látott. Amely jóval kisebb és valamivel öregebb, mint a budapesti testvére. Csak erről az egy műemlékről vett levelezőlapot Angliában. Nem valami méltót.

*Vigaszom
lépnem e szép értelmű sok vason
Egész mozgó testemmel olvasom.*

Egy eszme, itt

*látod, örökre működik,
mint csoda-óra.*

*Pedig
csak ember volt — hány elbukás tudója! —
a fölhumzója*

Újabb évek múltak, aztán kivittem Pilinszky Jánost is, hogy nézze meg kicsiben Széchenyi hídját. De neki nem kellett levelezőlap; kisült az arkangyali költőről, hogy kitűnő amatőr fényképész.

AHOL megáll a mozdony, ott várt micisapkában Gara Lászlóval a Gare du Nordon. Estére hajlott az idő, alig volt egy-két óránk karácsonyfagyújtásig. Leraktam a poggyászatot a hotelben, rohantunk a Gare Saint Lazarera, melyet — talán emlékszik az olvasó — a többi pályaudvar elé helyezve, pártfogásomba ajánlott Raymond Queneau egy bolondos ebéden. Elfogtuk az induló helyiérdekűt a versaillesi vadaskert mélyén rejtekező L'Étang-la-Villebe. Ott lakó költő barátjánál, a Madách-fordító Jean Roussetnél töltöttük a szentestét. Magyar vendégeik kedvéért, francia szokástól elütően aznap s nem Újévkor folyt le az ajándékozási szertartás.

Különös szépség, egy mongol hercegisasszony ült mellettem a vacsorán. A lánya, Ika. Megírta volt Illyés — úgy rémlik, én biztattam rá Pesten —, hogy Mariska hazát választott féléves korában. Hiába óvta: gondold meg, édes lányom, most még van idő, nyitva előtted Párizs s a nagyvilág, ha ragaszkodsz az „á” hanghoz, a kisasszony egy délután kocsijában váratlanul áttért a *dlá-dláról* a *dla-dlara*, leszavazott magyarnak.[†] Leszavazott megnyúlva, húsz esztendősen egy még távolabbi hazára, ázsiai bölcsőnkre is. Csakhát persze csodálatos átváltozó művészek a nők. Ha megszólalt, vérbeli párizsi lány volt a mongol hercegisasszony, mint ahogy egy telivér parisienne viszont képes átalakulni keleti szépséggé, ha gusztusa támad rá.

Már elég öregek voltunk, hogy a következő napokban a párizsi ifjúkor álljon helyre köztünk, nem a halványabb félmúlt. Alig esett szó 1947-es utunkról, közömbösen haladtunk el a Nizza szálló mellett. A Rue

* Széchenyi hídjá. Az angliai útról megemlékeztem az Új Látóhatár 1964 2. számában: Magyar költő nyugaton.

† Mariska hazát választ. Megjelent az Ebéd a kastélyban c. kötetben.

Bonaparte s a Rue de Seine volt cserkész területünk, a zseb-galériák. Frissebb ingerrel, fúróbb kíváncsisággal, nagyobb türelemmel feszegette a kezdő művészek szándékait, mint én. Vajon mit akarhat abba a piros foltba befont *valódi* lila csokorral? Mit, feltűnést, dűnnyögtem. Fejét csóválta. Előretolt állásokban, gránáttölcsérben hasalnak a fiatal festők, ismeretlen terepen, pusztulásig elszánt kitartással a legjava. Mert az avantgard művészetben nagy a veszteségi arány. De ami mögöttük húzódik: az aládúcolt, bombabiztos fedezék tele van már patkánnyal is, oda nem lehet visszahátrálni. Ebben aztán egyetértettünk.

Előkerültek zsebéből a Poètes d'aujourd'hui sorozat számárfüles verskötetei, Reverdy, Follain, Frénaud; no jöjjön, ülünk be ide, próbáljuk elemezni. Bízott bennük, bízott abban, hogy a rejtelmekről a rejtalem arányában világosan akarnak beszélni, ahogy Éluard írta neki egyszer. Azért franciák. Átellenben a kávéházzal, a Notre Dame tökéletes aránya és világos tagolása mintha minden időkre ezt az előlegezett bizalmat igazolta volna.

Hát a retorika nyakát alaposan kitekerték. Ez volt az elemzés tanulsága.

Megtudta, hogy halálán van Tzara. A Rue de Lilleben lakott a nagybeteg, egész szárnyat egy előkelő bérház legfelső emeletén. Fölhívta, Tzara aztán kioktatta, hogyan juthat be: vagy a házmesteréknél van a kulcs vagy a lábtörő alatt. Kísértethistória, ami utána következett. Előkerült a kulcs, Illyés áthaladt három-négy jeges szobán, két oldalt fagyoskodó afrikai és óceáni bálványok, fegyverek, varázseszközök s a Párizsi Iskola muzeális becsű képei meredtek rá, az utolsó szobában ült beburkolózva, villanymelegítőnél, felvágatlan könyvek tornya, bontatlan levelek halma előtt a bős király, aki nem tudta, hogy hangtalan már legendás hahotája, suttogás a haragja s nincs szüksége szárnyakra: a könyökmankóira. Mert a halál telefonálás nélkül is rátalált a kulcsra, bent volt a lakásban, talán kacéran próbálgatta a néger maszkokat egy tükör előtt. Csak az utolsó szobába nem nyitott még be. Ahol áldozata elpártolt testtel, de fiatal lobogású szemmel hadakozott, szidta Lukács Györgyöt, minek szereti Goethét — őket szeresse!

— Tzaranak villája volt, mindig jól élt, miből? — kérdeztem, mikor beszámolt a hátborzongató látogatásról.

— Időnként kiadott tíz verset Picasso vagy Braque vagy Miro rajzaival, háromszáz példányban. Ne felejtse el, a francia még mindig világnyelv; Tokiótól San Franciscóig van piaca efféle luxusmappának. Ez is hozzátartozik Párizs hagyományához.

Elgondolkozott.

— Költészetből nem lehet megélni. Abból igen, hogy fogalom vagy. Tzara fogalom. De van néhány jó verse is.

Elutazásom napján útbajtette a szállodát, hogy megöleljen. Ment Tzara temetésére.*

A KÖVETKEZŐ szentestén már én szedtem le családotul a vonatról. Ezúttal százesztendőös vörösréz kuglófsütővel kedveskedett, egy veszprémi faluban találta. Előkerült melléje egy filigrán díszítésű sárgaréz mentegomb is, akkora, hogy az ember gondolata menten rávart egy erdélyi fejedelmet.

Salzburgban töltöttük azt a Karácsonyt, feleségem, Bözsi odaszakadt fiánál. Hegyen fekszik az alul kő, felül fa ház, tövében halkán csörgő s magát mindig dolgosnak tudó erecske, előtte síkság, körül a szemhatáron a havasok hullámzó karzata, ölükben a koronás várhegy, amely téli reggeleken fehér délibábként úszik a köd felett. Mesekép a behavazott város, még ha — óvni őket a repesztő fagy ellen — deszkák mögött ágaskodnak és prüszkölnek is a kutak, itatók márvány paripái.

Megnézte Mozart szülőházát. Vártam, hogy megint kiböki: „hja, könnyű volt lekenni azt a hatszázegynéhány művet, ha *innen* jött!” Mind várhattam, ravaszul hallgatott. Nyilván tudta, hogy Shakespearenek holtig támaszpontja volt Stratford, hazajárt, amikor csak tehette, határában vett földet, szívében házat, hogy ott érje az öregség. Mozart ellenben aranyozott patkányfogónak érezte szülővárosát s látni sem akarta többé, mikor a cselédsorú biztonságból kimenekült tépázó szelek közé, a keserves szabadságba. Táncoltasson mást a lakájtáncoltató hercegérsek!

Ünnepek alatt átnéztünk Oberndorfba, ahol a plébános s a kántortanító 1818-ban a *Stille Nacht, heilige Nacht*ot szerezte, rögtönözve! Luxus autóbusz állt az emlék-kápolna előtt; húsz fokos hidegben amerikai turisták lázasan fényképezték.

* Fini. Útjegyzet Tzaráról. Megjelent az Ingyen lakoma második kötetében.

Bécsig kísértem vissza. Onnan Szépfalusi István, luteránus lelkész levitt minket két kocsin Burgenland magyar szigeteire. Vargabetűvel, hogy útba ejtsük Liszt Ferenc szülőházát Doborjánban; most Raiding a neve. Napsütéses, cudar hideg volt. Csak részben maradt meg a gazdatiszti lak; oromzatán szerény magyar emléktábla Ferenc József korából s pökhendi német a hitleri időkből.

Illyés elővette a noteszét. — Ezt megmondom Kodálynak.

Az osztályfőnöknék. Mentünk tovább Örisziget és Felsőőr irányába.

Estére megjött a hó. Egy református paplak előtt váltunk el, gyér lámpafénynél. Alig találtam a kezét a halkan zizegő, sűrű hófüggönyben. Ő fordult Bécsnek, én Gráznak. Utolsó kézfogásunk, gondoltam elszoruló szívvel. Holnapig ez a félelmes havazás kiterjed az egész világra s mindent maga alá temet.

GAUGUIN egykori műtermében folytattuk a havas kézfogást. Aznap, november másodikán volt A kegyenc párizsi bemutatója a harcias múltú Vieux Colombier színházban. Fiatalságunk idején balparti rohamállás volt a jobbpárt kufárjai ellen; Jacques Copeau fanatikus tanítványai onnan hajítottak kézigránátokat a boulevard színházakra. Úgy fest a belseje, mint egy régi-régi, zongorás mozi a Józsefvárosban.

A műtermet mostani bérlője, Georges Charaire adta kölcsön magyar költőtársának, ő vitte színre a tragédiát is, Gara és Rousselot fordításában. Tyúklevessel vártak, Molnár Márta főzte. Megesküdtünk volna, hogy eltemet mindnyájunkat. Engem az Angol Rádió küldött át arra az estre.

Szertelen regényíró az élet. A Rue de la Grande Chaumièrben két pici tábla emlékezik a kapu két oldalán a volt bérlőkre: Atelier Gauguin, Atelier Modigliani. De én mégsem ott kanalaztam a levest, testemben a lökhajtásos repülőgép visszamaradt rezgésével. Elfogott valami éber álom; fölnézek s látom, hogy elmosódva Babits mosolyog rám. Jobbján Schöpflin Aladár, Karinth Frigyes, Gyergyai Albert, másik kézről Nagy Zoltán, Illyés, Hevesi András s még egy-két kivehetetlen arc. Körben avitt a berendezés, még a füstszag is régimódi. Vajon mit tettem volna akkor a Pozsony kávéházban, ha valaki fülemhez hajol és megsúgja: ülsz egy jó emberöltő múlva Gauguin hajdani műtermében, brit útlevéllal, hogy tudósítsd az Angol Rádiót Illyés drámájának párizsi bemutatójáról. Hívom a mentőket?

Együtt mentünk át délután az utolsó próbára. Gyötrő nagy írás a tragédia, legjobb színpadi műve s nem az első. Megleptek hát odasúgott szavai, az ártatlanságuk. Úgy dicsért ismert színészi fogásokat és mozdulatokat, mintha ott s akkor találták volna ki. Nézd, milyen kitűnő, milyen jól csinálja! De a színész csak azt csinálta, amit minimálisan elvárhattak tőle.

Széktámlájának a hátán pihent a jobbkezem. Egyszer csak összerázkódom: valaki a sötétben ráhajolt és megcsókolta. Üres volt mögöttünk a sor, amikor letelepedtünk, később surranhatott be a tettes. Hátrafordultam, fejem majdnem összekocant Karinth Ferenc előrehajló fejével. „Az ilyen agg embernek, mikor én kicsi voltam, még kezet csókolt a férfi”, súgta Cini ártatlan képpel. Michelangeloról szóló esszém zárószavait idézte szó szerint s olyan szemtelenül, mintha még mindig a lágymányosi srác lenne.

„Örök törvény”, szól Illyés tájékoztató utasítása a francia színészeknek, „hogyan ott, ahol egyetlen emberi lényt kell imádni mindig és mindenek felett, a szerelmesek még az ágyban is csak e lényért gyűlhatnak lángra.” Megjelent a tájékoztató nyomtatva is, a programfüzetben.

*... mert álmaidban
sem vagy magadban,
ott van a nászi ágyban,
előtte már a vágyban,

mert szépnek csak azt véled
mi egyszer már övé lett;
vele hevertél,
ha azt hitted, szerettél...*

November negyedikén hangzott el a beszámoló az Angol Rádióban.*

* Megjelent az Új Látóhatár 1965. 6. számában.

ÜVÖLTÖTTEK a határban a kutyák, nekik is elégük volt már a förtelmes időből. Micsoda július! Hasábra hasáb, naphosszat raktuk a nyitott tűz vaslábaiba. S fogyott a Sauvignon, Pouilly, Vouvray, Bourgueil, Sancerre és rozé, a vidék bora, mely Charité s Angers között terem, a Loire középső szakaszán.

Hová lett az Oroszlán az égről? Az a *grand soleil de Messidor*, amelytől szeretők és forradalmárok vére felgyúlt? Hova pártolt el e királyi völgyből Ronsard megénekelte nyara?

*Immár a nyár nagy heve árad,
alig lepi el, úgy kiszáradt,
pikkelyes népét a patak;
oly vad szomjúsággal csigázza
a földet az éteri fáklya,
hogy meglazul és széthasad.*

*Süt, gyújt, forral, tüzel és éget,
lángot szór boltjáról az égnek
a tündöklő kánikula;
a Rákkal róva útja hosszát
a Nap oly meleg időt hoz rád,
Föld, milyen nem volt tán soha*

Hiszen csak hozott volna. Egy favázás tanyaházban melegeztünk, hihetetlenül hangzó júliusi máglyarakásnál, közel Lorrishoz, ahol a középkori nagy Rózsa-regény lovageszménnyel telített, első fele született; ízelítőt éppen ő fordított belőle. Tékozló királyok alatt tékozlón építették e tanyaházat is, amely hagyomány szerint a legöregebb a környéken; egyik mestergerendájából kisebbfajta viking hajót lehetne ácsolni. Magyar a gazda, tanúsítják az udvaron ázó pulik. S a muskátlik az ablaktalpán.

Félórányi hajtásra fekszik a középkori arany század, a tizenkettedik egyik csodája: Saint-Benoît-sur-Loireban a románstílusú, bencés bazilika, kriptájában a rendalapító csontjaival, melyeket dúló-fosztogató barbárok elől mentettek volt ide Dél-Itáliából. Ámbár eredeti temetkezőhelyén, Monte Cassinóban ma is állítják, hogy csak egy szürke rendtárs maradványait emelték el a buzgó galliai menekítők. Maga a latin emléktábla is — idevaló bencések fogalmazása — mintha burkoltan mentegetőzne a rablásért; csodatettei által, szól a szöveg a templomfalon, a szent jóváhagyni látszott hamvai helyváltoztatását.

Nem is e vitás csontok hírére pendült meg Illyés. Egy újabb sír ajzotta fel úgy, hogy meg sem állt a faluig. Temetőjében nyugszik a párizsi zsidó szabócska megtért fia, Apollinaire és Picasso cimborája, Max Jacob, a ravaszul együgyű és fintorogva játékos költő, aki élete utolsó huszonhárom évét az itteni szerzetesek közt töltötte, ő volt kedvenc ministránsuk. Amíg a németek el nem hurcolták. Hát ahhoz a sírhoz bizony el kellett zarándokolni.

New Yorkból tért vissza feleségével, a Nemzetközi Pen Klub üléséről. Amerika? ... Láttá egyik Óceántól a másikig, de csak magyarjairól tudott, mintha többi lakója füstcsuklyát viselne. Ahány amerikai városban járt, annyi Kovácsra, Kisre, Nagyra emlékezett. Terveket szőtt egy térítő útról a magyar településeken, körülhordandó Zrínyitől Weöres Sándorig a szép magyar szó bibliáját, hogy egy lélek se aludjék ki. Régen láttam ennyire tűzben, nem is volt szívem lohasztani. De egy emberöltő óta először hallgattam olyan szerető elnézéssel, mint a keservesen tapasztalt férfi a lelkesen lobogó serdülőt.

Zilahy Lajosnak örült meg legjobban odaát. Írt Márainak. Találkozott Szentgyörgyi Alberttel, Kovács Imrével, Gombos Gyulával s Kaliforniában két fiatal költővel, Makkai Ádámmal és Sándor Andrással.

Kitágult a pupillája.

— Magyar költők. Idekint lettek azzá. Amerikai egyetemen tanítanak. Indonéz hangtant. Magyar irodalmat.

* A nyárról, ford. Illyés Gyula. Megjelent Nyitott ajtó c. gyűjteményében (1963). *Rónay György*: Francia költők antológiája (két kötet, 1962) így közli első kötetében: „a Nap oly meleg időt hoz ránk, // amilyen nem volt tán soha.” Kánikulában dolgozhatott a szedő, neki is melege lehetett.

Fejét csóválta. Kiismerhetetlen fejmozdulat volt, nem lehetett tudni, mi van mögötte. Talán csak annyi, hogy széles a világ. Vagy az a sötétebb gondolat, hogy szkizofréniás a század s abban az egyik sztár szerep a magyarnak jutott.

— Voltam Kállay Miklósnál is. Illett megmondani, hogy nem felejtettük el.

— Hallom, láttad Emily Dickinson házát Amherstben.

Vállat vont.

— Arról többet tudnak Weöres Sanyiék. Találkoztok Londonban. Amy majd elmondja.

Kint csatangoltunk a sáros dűlőkön. Volt már úgy az életben, hogy én próbáltam serkenteni a veszélyesen csüggedőt, most ő támasztotta bennem a tántorgó lelket. Ótágú sípunkról beszéltünk: a benti és kinti, egy és oszthatatlan magyar irodalomról, amely összeforr minden kézfogásunkban.

Kiugrott házából egy láncravert kutya, öldöklő tekintettel, ágaskodva csaholt, majd megfulladt az örven. Illyés arca megrándult.

— Gyerünk másfelé.

De akármerre fordultunk, tátott torkokba, kifordult szemekbe, habos-nyálás tébolyba ütköztünk. Láttam, hogy mind ingerültebb. A magánszorgalmú kutyák!

Legtöbbet mégis ők gyötörtek.

*A magánszorgalmú kutyák!
Ámuldozva utáltuk őket.*

Ez volt mégis a legcsunyább.

*Sem a házat és sem urát
nem védték. Miért is dühöngtek?
Úgy hörögtek, fölhömpölyögtek,
hangjukba fultak, a buták.*

Hátha túlokoskodjuk némelyik versét? A kelleténél több vagy más értelmet tulajdonítunk nekik, — ennek is? Egyszerűen irtózik a dögök nyívó-sívó dühétől, irtózhatott már a gyermek. Nincs szimbólum a versben, ezekre a láncos ördögökre gondolt. S amikor 1956 után egy sötét mezei úton kettesben botorkálva feleségével, a szorongó őseber antennáiról írt, a hajdani csupa-fül, csupa-szaglás állapotot idézte föl csupán a viharkavaró vers, nem a sötétbe merült, tengermélyi Magyarországra gondolt. Visszafordultunk a házba.

Amúgyis eleredt az eső.

München — Montereau (Loiret) — London, 1967.

FÜGGELÉK

*Száznegyvenháromat léptem: ez a hossza
az emlékműnek. Hírnök, ki megölt
milliók végső tisztelgését hozza,
úgy mentem el a szobor-sor előtt.
Kálvin, Knox, Farel, Béza! S bika-fővel
a hadrakelt hit zord hadnagyai,
a Vilmosok! és Coligny és Cromwell
— Ők néztek rám — s a baltás Bocskay!**

Már készen volt ez a könyv, amikor levél érkezett London egyik nyugati kerületéből. Írója, egy angol lány, megkedvelte a magyarokat s nyelvünk tanulásának is nekilátott. Hogy milyen eredménnyel, kiderül a lejjebb közlendő idézetből. Többször járt Magyarországon s Erdélyben; levele részletes beszámoló volt utolsó útjáról. Mert „nemcsak magyar angломánia van, van angol magyarománia is”, írja némi öniróniával.

Csatolt a levélhez egy körpecsétes nyomtatványborítékot; ilyenekben küldték szét az 1966. december 10-11-én Debrecenben és Nagykerekin tartott Bocskai ünnep meghívóját. Csatolt egy képeslapot is a Bocskai szoborról, amely ott áll a reformátorok genfi emlékfalán. Magyarországon adták ki a lapot, hátán a mű és a szobrász (Paul Landowski) megjelölése s nyolc sor idézet Illyés Gyula versének az elejéről. Nem vettem észre, hogy egy szó eltér az eredeti szövegtől. Még a svájci fényképész neve is rajta áll: tisztáztak minden Copyrightot. Most folytassa, változtatás nélkül az angol lány 1967. szeptember 2-án kelt levele:

Kis emléknek szántam, az Ön húsz évvel ezelőtti genfi útjáról, valamint az én mostani magyarországiamból, és köszönetnek az Új Látóhatárban megjelent Illyés Gyuláról szóló cikkéért. Tavaly Nagykerekin egy régi házat átrendeztek Bocskai emlékmúzeummá. Mialatt tanácskoztak róla, valamelyik bizottsági tag mondta fitymálóan, hátha nem volt olyan nagy ember az a Bocskai. Íme, rögtön egy másik: Erről már a történelem döntött. Minekünk tehát nem az a feladatunk, hogy kérdezzük: nagy ember volt-e, hanem hogy emléket állítsunk neki.

Egy harmadik tagnak szerb bevándorló volt a nagyapja, tehát ő maga a legszívósabb hajdú. Nyugtalanította az a gondolat, hogy hátha más is kételkedik majd Bocskai nagyságán. Idegen tanú kellene. Eszébe jutott, hogy Genfben van egy Bocskai szobor, mert valamikor olvasta Illyés erről szóló költeményét. Genfnek írt hát, magyarázta problémáját és képet kért. Kettőt kapott, egy nagy színeset az egész emlékműről, meg ezt. Küldte ezt a képeslap nagyságút a besenyő sarjadéknak és megkérte engedélyét a költemény használatára. Szíves igenlő választ kapott, meg fizetni sem kellett. Néhány nap múlva azonban megint írt a költő, hogy ő is újra nézte a verset, meg a képet is. Látja, hogy nem helyesen írta, hogy

— Ők néztek rám — s a baltás Bocskai!

mert hiszen nem baltát, hanem kardot hord a szobor. Kérte, hogy a bizottság oldja meg ezt a kérdést valahogyan, amelyet némi szerény vonakodás után meg is tettek, és a Mester helyeselte az eredményt. Kedves, ugy-e?

Idáig a levél. Hány ötvenhatos kinti magyar tud úgy az anyanyelvén, ahogy az angol lány, aki Londonban tanult meg magyarul?

Az eredmény pedig az volt, hogy a nagykereki tanács, mint Illyés Gyula felhatalmazott társszerzője megváltoztatott egy szót.

Balta helyett szablya áll a levelezőlap hátán.

* A szobortalpazatba vésett felíráshoz alkalmazkodva, y-nal írja a nevet.